

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch



Jaargang 5
Nummer 3
December 2024



Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer



3

De Muntel

Een historische reis van moerasbos tot stadswijk



14

Een toevluchtsoord voor lichaam en ziel

Ziekenzorg voor de armen in het Groot Gasthuis



26

Nobel initiatief in steen verankerd

Achtergrond en motieven van de oprichters van de Van Lanschot Stichting

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt drie keer per jaar. Het blad wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Jac. Biemans, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Hildo van Engen (hoofdredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover:

De panden van de bank Van Lanschot Kempen aan de Hooge Steenweg in het oude centrum van 's-Hertogenbosch. De panden moesten oud en voornaam lijken. In de twintigste eeuw werden de gevels door architect H.W. Valk (1881-1973) in een historiserende stijl gegoten (foto Ronald Glaudemans, november 2024).

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Met *Silva* schrijven we historie. In vijf jaargangen heeft dit online tijdschrift over de Bossche cultuurhistorie zonder meer zijn bestaansrecht bewezen. Drie keer per jaar bereiken we een groot en nog altijd groeiend lezerspubliek. Dat stimuleert ons om te blijven publiceren over interessant en vaak vernieuwend onderzoek naar het verleden van 's-Hertogenbosch!

What's in a name? zal de lezer wellicht denken bij de bijdrage van Karel Leenders. Hij onderneemt een verkenning van de Muntel, die we tegenwoordig allemaal kennen als de naam van een wijk in de stad. Daarvan was zeven eeuwen geleden uiteraard nog geen sprake, toen de benaming 'Muntel' ook al in gebruik was. Aan de hand van gegevens uit het archief, de archeologie en het landschap zelf achterhaalt Leenders de meest waarschijnlijke verklaring van de naam.

In vroeger tijden werd de Muntel ook gebruikt om linnen te bleken, zo blijkt uit de bijdrage van Ton Kappelhof over de zorg voor arme zieken in het stedelijke Groot Gasthuis. Dankzij het rijke gasthuisarchief is daarover veel tot in detail bekend. Kappelhof maakt duidelijk dat de middeleeuwse patiënten in het gasthuis minstens zoveel zielzorg als medische verzorging ontvingen.

In twee eerdere afleveringen van *Silva* ging Jos Wassink al in op de Van Lanschot Stichting, een oudedagsvoorziening voor vrouwen die werd opgericht aan het einde van de negentiende eeuw. In dit nummer voltooit Wassink zijn trilogie, waarbij hij in het bijzonder de aandacht vraagt voor de oprichters. Verschillende leden van de familie Van Lanschot passeren daarbij de revue.

De redactie wenst u weer veel leesplezier met deze aflevering van *Silva*!

De Muntel

Een historische reis van moerasbos tot stadswijk



Arbeiderswoningen in De Muntel, ca. 1930 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, Beeld en Geluid, Fotopersbureau Het Zuiden, 0078620).

Karel Leenders

Sinds 2008 is de Bossche woonwijk de Muntel een rijksbeschermd stadsgezicht. De bouwplannen dateren uit 1917 en de eerste woningen werden in 1920 betrokken. Het benodigde ophoogzand werd verkregen door het uitgraven van de grote waterplas de IJzeren Vrouw. Net ten noorden van deze woonwijk werd in de jaren 1930 de Aartshertogenlaan aangelegd. Mijn opa, oma en moeder hoorden tot de eerste bewoners van de Muntel en ik ben er zelf in de kerk gedoopt.

De naam van de wijk, Muntel, zou volgens dé vraagbaak op plaatsnaamgebied in Nederland, het boek van Van Berkel en Samplonius, pas in 1844 voor het eerst genoteerd zijn.¹ Voor een plek pal naast een middeleeuwse stad die bovendien een rijk gevuld archief heeft, leek me dat onwaarschijnlijk laat. Als verklaring van de naam geven zij: 'Oude veldnaam, misschien een afleiding met -l- suffix van munte 'berg, vluchtheuvel'.²

¹ Van Berkel en Samplonius 2018. Zie ook: <https://etymologiebank.nl/trefwoord/muntel>, geraadpleegd 9 juli 2024.

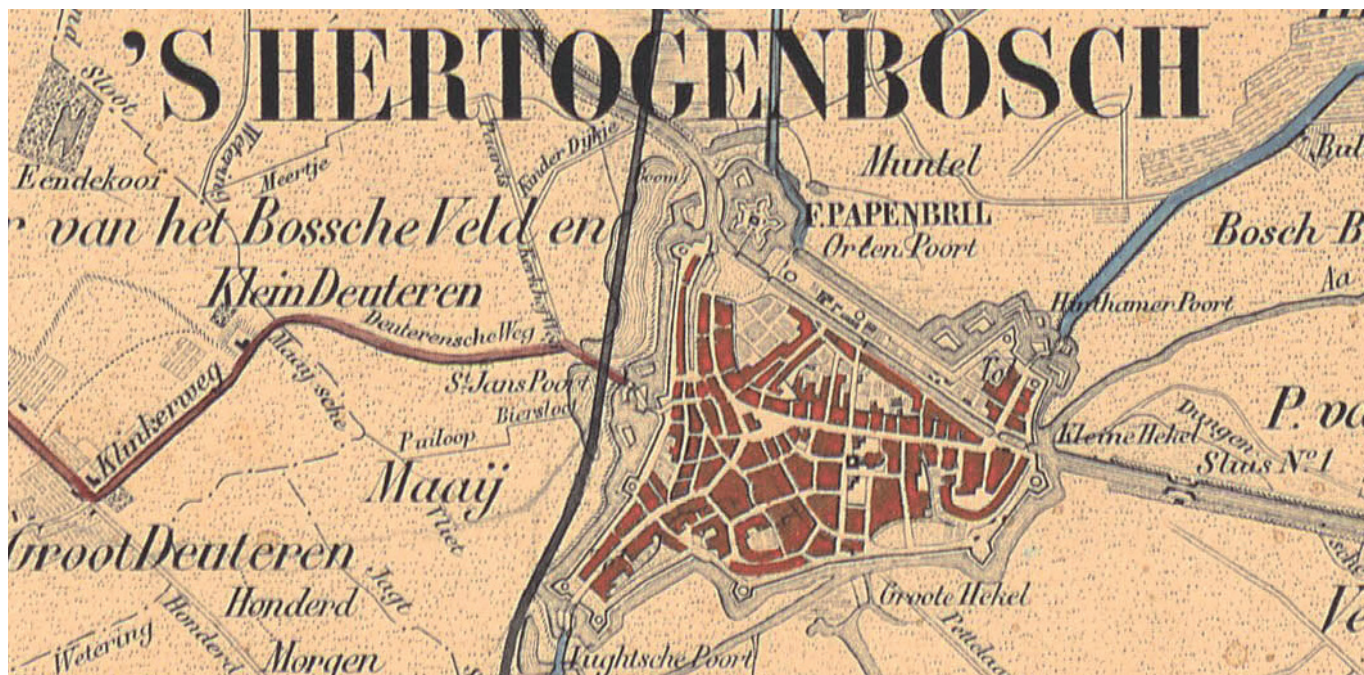
² l-suffix: een aan het grondwoord toegevoegde letter, in dit geval een l.

Voor een verantwoorde interpretatie van een veldnaam is het echter van belang om te beschikken over een reeks zo oud mogelijke vermeldingen, liefst met ook wat context eromheen. Pas dan kom je te weten hoe stabiel de naam is, welk gebied ermee aangeduid werd en wat de aard van dat gebied was. Dat helpt allicht bij het begrijpen van een naam als 'Muntel'. Archivaris Mosmans is daar in de jaren 1920-1950 al eens naar op zoek gegaan, maar dat leidde niet tot een publicatie.³ Daarom ben ik nog maar eens op jacht gegaan. De resultaten van deze zoektocht worden in dit artikel beschreven.

De vermelding van Muntel uit 1844 werd ontleend aan bladzijde 532 in deel 5 uit 1844 van Van der Aa's *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*.⁴ Van der Aa haalde zijn gegevens waarschijnlijk uit het *Statistiek Tableau der polders in Noord-Brabant* dat in

³ Het Bossche stadsarchief heeft voor mij Mosmans' aantekeningen gescand, zodat ze alsnog gebruikt konden worden. Zie: NL-HtSA, 0203, collectie J. (Jan) A.J.A. Mosmans (1870-1966).

⁴ Van der Aa 1839-1851 (dertien delen).



Detail uit de 'Kaart der Provincie Noord-Brabant, volgens de opmetingen van het kadaster vervaardigd onder de leiding van, en opgedragen door L. van der Voordt-Pieck en M. Kuijl' uit 1841, getekend door A.B. van Lieshout, steengravure door F. Desterbecq te 's-Hertogenbosch (Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch NL-HtBHC, Collectie Kaarten en Tekeningen (343), inv.nr. 409).



Kadastrale minuutplan van de gemeente 's-Hertogenbosch sectie C blad 2: De Muntel, nettekening ca. 1832 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Amersfoort, beeldbank).

1843 werd gepubliceerd⁵, of anders van de kaarten van Van der Voordt-Pieck die in 1842 verschenen waren.⁶ Muntel staat op deze kaarten op kaartblad 3. Deze kaart gaat weer terug op de kadasterkaarten uit de jaren 1811-1832. Daarop wordt in 's-Hertogenbosch in sectie C de groep percelen 137 tot en met 156 'de Muntel' genoemd. Dat is het gebied juist ten noordoosten van de vesting tot aan de (vervallen) Koedijk van Orthen, tussen de Hinthamerpoort in het

oosten en de Vliertse Wetering in het westen. Door het gebied stroomde ooit de rivier de Aa, waarvan nog resten op kadasterkaarten te zien zijn.

Het kadaster⁷ noemt een gebied van ruim dertig hectare van sectie A, ten zuidwesten van Orthen, 'Muntel of Jan Joonenland'. Over dat gebied vond ik niets en ik laat het hier buiten beschouwing.

⁵ De Geus en Van Rappard 1843.

⁶ Van der Voordt-Pieck en Kuijl 1842.

⁷ NL-HtBHC, 2104, Minuutplannen en OAT's van de drie kantoren van het Kadaster in de provincie Noord-Brabant, 1832, MIN10080C02, MIN10080A02.

De oudste vermeldingen

Allemaal mooi en aardig, maar daar wordt de naam Muntel amper ouder van. Daarom ben ik wat gericht gaan zoeken naar oudere vermeldingen. De oudste vermelding wordt dan niet 1844, maar 1301.

1301

(Cijns te betalen) van het veld in 's-Hertogenbosch aan de wal die Hinthamerstraat genoemd wordt, vanaf die wal tot aan het Muntelken, waarin vroeger de schuur van Godekini's vader Arnold stond.⁸

We moeten hierbij in het oog houden dat er in 1301 nog geen stadsmuur liep van het Hinthamereind naar de (latere) Citadel. Blijkbaar strekte de Muntel zich dus uit tot vlak bij de Hinthamerstraat (zie het kaartje op p. 10). Vermeldingen uit 1357 en 1371 maken duidelijk dat de Muntel zich ook uitstreckte tot een waterloop vlak ten noordoosten van de Orthenstraat. Toen was die stadsmuur inmiddels al wel gebouwd: dat maakt dus voor de naamgeving niet uit.

1357

Een huis en erf van wijlen Dirk in de Orthenstraat over het water aan de kant van het Muntelke, ... strekkend van de Orthenstraat achterwaarts tot aan het water.⁹

1371

In de Orthenstraat over het water dat langs die straat stroomt, aan de kant van het Muntelke.¹⁰

1376

Mosmans vermeldt een perkamenten schepenbrief uit 1376, waarin staat dat een huis op het Hinthamereind – met een sloot en een erf van 23 bij 46 voet, ongeveer 100 m² – gelegen was 'juxta nemus muntelken', ofwel naast een moerasbos genaamd 'Muntelken'.¹¹

Ook ter hoogte van de Markt strekte de Muntel zich uit tot tegen een water waar de Tolbrug overheen lag:

1395

Van genoemde hofstat die tegen de plaats genaamd Muntelken ligt.¹² Dezelfde hofstat werd in een voorafgaand charter gesitueerd: *in Buscho ultra pontem dictum Tolbrugge* (in Den Bosch over de Tolbrug).¹³ Dat is dus even ten noorden van de Markt en ook net ten noorden van wat nu de Binnendieze heet.

De Muntel strekte zich dus vanuit het noorden uit tot aan een water dat min of meer parallel aan de Hinthamerstraat, Marktzuidzijde en Orthenstraat liep. Dat water draagt tegenwoordig de naam Binnendieze, net als veel andere watertjes in de oude stad. Vroeger werd dit water ook wel 'De (Grote) Stroom' genoemd.¹⁴ De aard van de Muntel wordt nog niet duidelijk: 'area' en 'locum' zijn heel algemene termen. Alleen 'nemus', moerasbos, is wat specifiek. En de naam luidt steeds 'Muntelke', een verkleinvorm van de naam Muntel.

Vijftiende eeuw: het karakter van de Muntel

Vijftiende-eeuwse vermeldingen hebben het bij het Muntelken over 'beemd'. Daaronder wordt doorgaans verstaan: een stuk hooiland langs een rivier waarvan de hooioogst tot Sint-Jan in de zomer (24 juni) voor de grondbezitter was, maar daarna gemeenschappelijk met anderen gebeurde. Althans op de dorpen en hier zitten we in de stad. Dat daar ergens een moerasbosje tussen zat, hoeft niet te verbazen. Het water langs de Hinthamerstraat en Orthenstraat heet in deze vermeldingen zowel 'Stroom' als 'Dieze'.

1449

De beemd genaamd Muntelken gelegen achter de hof van de hertog en grenzend aan de beemd van de predikheren.¹⁵ De hof van de hertog lag aan de Hinthamerstraat, ter hoogte van de Gasthuisstraat.

1457

Een beemd in de Orthenstraat, richting het Muntelke, lag ingeklemd tussen het erf van wijlen Gerit Heinen (toen van de erfgenamen van Jan Monic) aan de ene zijde, en het erf van Jan Veerken en het erf van Otte Bilsman aan de andere zijde. Deze beemd strekte zich uit met beide einden tot aan het openbare water, genaamd 'die Stroem'.¹⁶

8 Camps 1979, nr. 612 (origineel charter van 23 april 1301): 'De area sita in Buscho ducis ad aggerem vici dicti Hinthamstrata a latere ipsius aggeris quod est versus Muntelken, in qua area horreum quondam dicti Godekini olim patris dicti Arnoldi situm fuerat.'

9 NL-HtSA, 0224, Collectie Provinciaal Genootschap, 324a.

10 NL-HtSA, 0224, Collectie Provinciaal Genootschap, 324k (1371.12.04): 'In vico Orthensi ultra aquam ibidem currentem in latere dicti vici versus locum dictum Muntelken.'

11 Mosmans 1931, 4 dateert op 1374, maar het moet 1376 zijn. NL-HtSA, 0223, Collectie Loketkast 2, 441. Ronald van Genabeek wees mij hierop.

12 NL-HtSA, 0014, Schepenbank van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1180 (Bosch Protocol), f. 382v, 12 zo 12-12-1395: 'Dicti domistadii que sita est versus (...) locum dictum Muntelken.'

13 NL-HtSA, 0014, Schepenbank van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1180 (Bosch Protocol), f. 382v, 11 zo 12-12-1395.

14 Zie de overzichtskaart op pagina 10.

15 NL-HtSA, 0392, Tafel Heilige Geest, inv.nr. 2843.

16 NL-HtSA, 0014, Schepenbank van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1227 (Bosch Protocol), f. 390v.

1477

12 maart 1477, afstand van rechten ten gunste van het gasthuis van 's-Hertogenbosch op een beemd genaamd 'Het Muntelken' en op een erf met wegen erop aan de overzijde van de Dieze.¹⁷ De vermeldingen uit 1449 en 1477 betreffen hetzelfde perceel, dat onderdeel werd van het grondbezit van het Groot Gasthuis.¹⁸

De naam Muntel – dus niet de verkleinvorm Muntelke – zien we voor het eerst in de stadsrekening van 1496. De stad verpachtte gronden in de Muntel en verhuurde er de visrechten. Dat betrof dus geen particulier bezit, maar bezit van de stad, kennelijk als onderdeel van de ruime gemene gronden die al voor 1291 van de hertog verkregen waren.¹⁹

1496

Stadsrekening 7 's-Hertogenbosch, van Pasen tot Sint-Remigius 1496:

Ontvangsten, verpachte stadsaccijnzen etc.

- Van de Muntel boven de leeden 7 ¼ oude schilden
- Idem beneden de leeden 5 oude schilden

Ontvangsten stadsvisserijen

- In de Muntel 2 ½ oude schilden²⁰

De vermelding in 1496 verdeelt de Muntel in een gedeelte boven en een gedeelte beneden 'de leeden'. Een lede, lee of lei is een geleide, gegraven of gekanaliseerde waterloop.²¹ Het boven en beneden zal dan met de stroomrichting te maken hebben. In de Muntel was dus een afwateringsstructuur aangelegd.

Conclusie: de naam *Muntel* komt vanaf 1496 voor en verandert in alle latere vermeldingen helemaal niet van spelling. Wel is er al vanaf 1301 een variant *Muntelken*: kennelijk een perceel(tje) in de Muntel, ongeacht waar het precies ligt: bij de Orthenstraat, de Markt of de Hinthamerstraat. Ook komt de naam *Kleine Muntel* voor. Wel valt op dat de 'Muntelkens' allemaal binnen de stadsmuur liggen en dat 'Muntel' vooral op het grote stadsbezit buiten de muur slaat.

De Muntel in de oorlog

Toen in 1546 de bodem van de stadsschatkist in zicht kwam, probeerde de stad de Muntel te verkopen.²²

Blijkbaar zonder succes, want in 1571-1572 liet de stad een landmeter de Muntel opmeten en in vier kavels verdelen.²³ De Muntel bleek 18,5 morgen en 1 hont groot, wat neerkomt op 18,2 hectare. Vervolgens werd het gebied geveild, maar het lukte niet de percelen te verkopen. Twee jaar later werd de Muntel buiten de Orthenpoort weer verpacht. Bovendien werden enkele honderden paarden in de Muntel te grazen gezet tegen 2½ stuiver per paard per dag. Driehonderd trekpaarden hadden vanuit Oudewater en Schoonhoven munitie naar 's-Hertogenbosch gebracht en die dieren moesten ergens blijven en kunnen grazen.²⁴

Zo raakte de Muntel betrokken in het oorlogsbedrijf. Het gebied kon eenvoudig onder water gezet worden, maar de stad probeerde het toch te verpachten. Rond 1600 vroegen de stadsrentmeesters aan het stadsbestuur op de Muntel, gelegen tussen de Orthen- en Hinthamerpoort, om grondverbetering (opgraven of omgraven) van kampen om het onder water lopen tegen te gaan, zodat ze verpacht konden worden.²⁵ Drie jaar later belegerde prins Maurits van Oranje de stad. De Muntel bleef eerst nog droog, maar later werd het noordelijke deel alsnog onder water gezet. Een anonieme kaart toont daar schepen die de stad onder vuur namen.²⁶ Geen van de andere kaarten van 1603 geeft dat aan en de vraag is daarom of die weergave wel juist is.

Op de kaart op pagina 7 zien we dat het gedeelte van de Muntel binnen de stad geheel in kleine kavels verdeeld was en dat daar allerlei – niet geheel begrijpelijk getekende – watertjes doorheen liepen. Uit andere bronnen is bekend dat het gebied inderdaad in kleine percelen was verdeeld. In het gedeelte buiten de stad zien we vermoedelijk de erg breed getekende Oude Aa, en nog een dwarswater. Mogelijk is dat de eerdergenoemde Leede.

In de jaren 1617-1618 werd de stadsmuur door de Muntel versterkt met een bastion bij de Orthenpoort, het Kruithuis en twee bastions bij de Hinthamerpoort, waarvan het westelijke de naam Muntel kreeg.²⁷

17 NL-HtSA, 0393, Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch, inv.nr. 2258. 18 Kappelhof 2023.

19 24 januari 1291: Camps 1979, nr. 458; Enklaar 1941, nr. 98.

20 NL-HtSA, 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv nr. 1354.

21 Kempeneers e.a. 2018, 229.

22 Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch, folio 127r op https://www.dbnl.org/tekst/_kro010kron01_01/_kro010kron01_01_0002.php

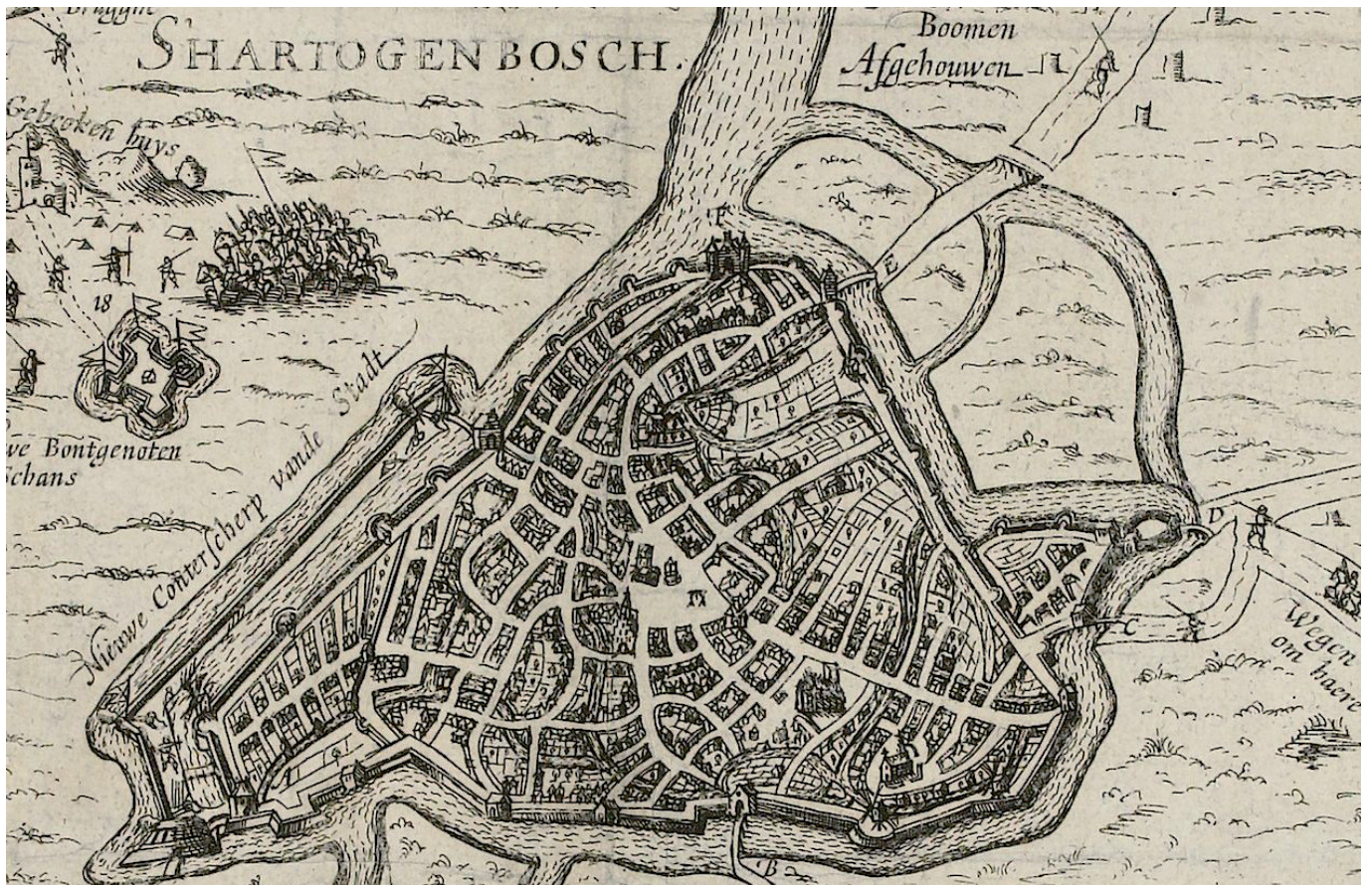
23 NL-HtSA, 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv.nr. 1423.

24 NL-HtSA, 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv.nr. 1425.

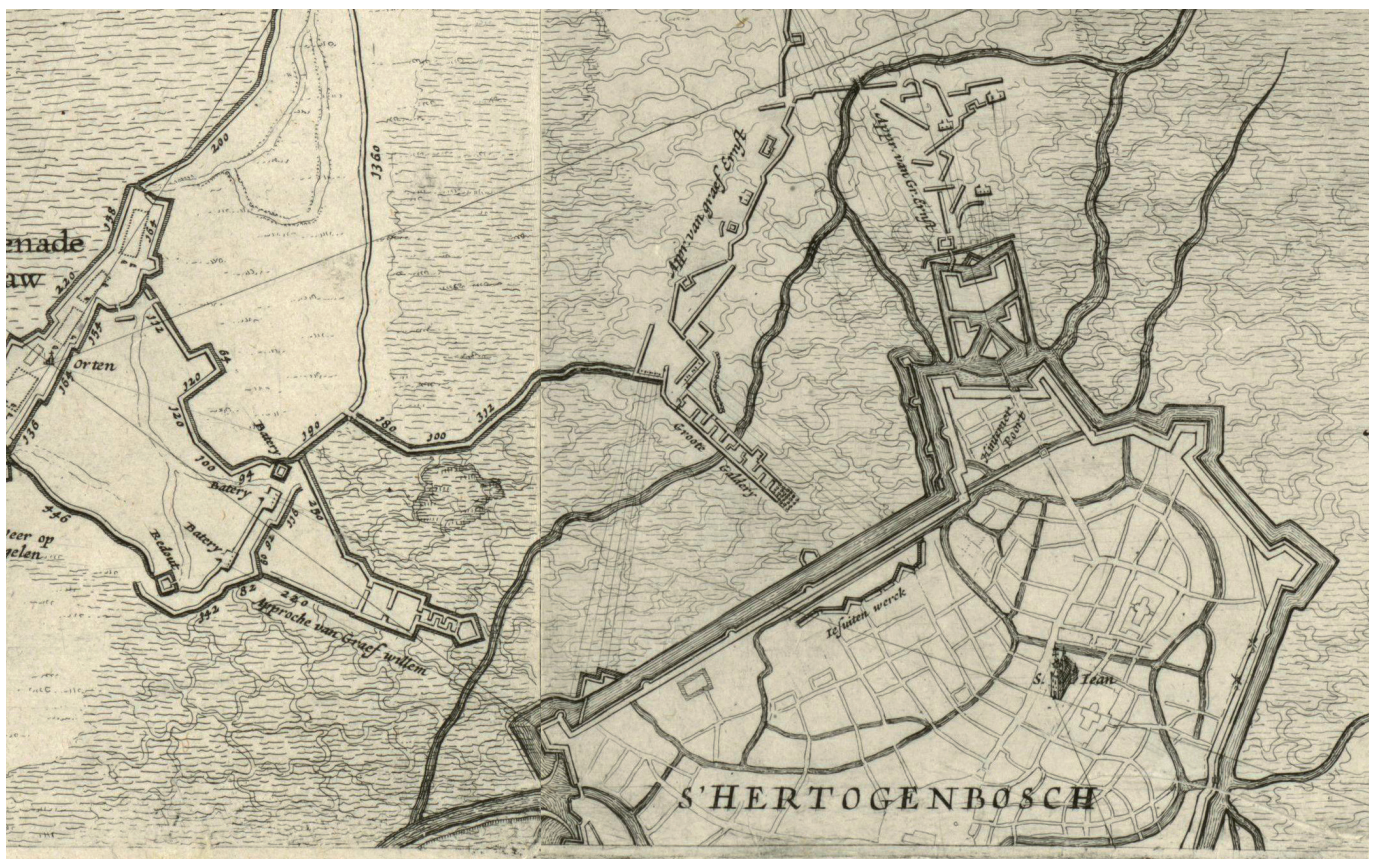
25 NL-HtSA, 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv.nr. 4397.

26 NL-HtSA, Historisch Topgrafische Atlas. Afdrukt in Willems e.a. 2002, 20.

27 Willems e.a. 2002, 29-30.



Plattegrond van het (mislukte) beleg van 's-Hertogenbosch door het Staatse leger onder prins Maurits in 1603 door Bartolomeus Smalleveldt, 'ingenieur van zyne Princelicke Excellentie'. Uitgave van Herman Allertsz. Koster te Amsterdam, 1603 (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-80.655).



De Muntel tijdens de belegering van 1629. Detail uit de kaart van het beleg van 's-Hertogenbosch, 1629 toegeschreven aan Cornelis Danckerts (I); landmeter: Jan Cornelis van Rodenburgh (Rijksmuseum Amsterdam, combinatie van RP-P-OB-77.705 en 707).



Detail van het gezicht op de vesting 's-Hertogenbosch vanuit het noorden door Jacobus Vrijmoet. Op de voorgrond de Orthenseweg, Rechtsachter de citadel. Olieverf op paneel, 1785 (Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, 15500).

In 1629 wist Frederik Hendrik wél de stad geheel te omsingelen. De Muntel werd nu buiten de vesting helemaal onder water gezet. Halverwege werd een van de naderingswerken aangelegd in een poging van die kant de vestingwal te ondermijnen.

De kaart toont nog de middeleeuwse stadsmuur door de Muntel, met een rechte gracht ervoor, de grote bolwerken en enkele kleine bolwerken buiten de gracht. Die gracht werd in 1642 of 1643 weer eens uitgediept.²⁸

De verbouwing van de oude stadsmuur tot een brede vestingwal vond in twee stappen plaats. Al voor 1543 was er aan de stadskant een brede wal tegenaan gelegd. Tijdens het Twaalfjarig Bestand werd deze wal flink verbreed. In 1663 stonden er in het bolwerk Muntel naast de Hinthamerpoort aan de zuidzijde achttien barakken; aan de wal aan de noordzijde ook achttien en aan de andere kant van de Hinthamerpoort bij de wal nog eens zestien. Het bastion aan de Orthenpoort werd in 1638-1642 vervangen door de veel grotere Citadel.²⁹

Intussen verpachtte de stad in 1669 nog steeds landerijen genaamd Muntel, tussen de Orthenpoort en de Hinthamerpoort. Dat bracht jaarlijks 45 gulden op.³⁰ In 1684/5 verkocht de stad voor 255 gulden aan pensionaris Van Breugel een stukje land genaamd Muntel.³¹

Aard van het terrein

Het gebied dat Muntel genoemd wordt, ligt ter weerszijden van de oude benedenloop van de rivier

de Aa die van Helmond komt. Bij de ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch is die benedenloops afgesloten geraakt. Het water van de Aa werd naar de Binnendieze geleid, die evenwijdig aan en even ten noorden van de Hinthamerstraat en verderop ten noordoosten van de Orthenstraat liep. De Aa ging later ook de noordelijke stadsgracht voeden.

Het restant van de oude benedenloop heet op sommige kaarten de Oude Aa.

Uit de bewijsplaatsen hierboven blijkt dat Muntel grotendeels stadsgrond was, waarschijnlijk door de stad al voor 1291 van de hertog verkregen als onderdeel van de ruime gemene gronden rond de stad. Vandaar dat de stad er gronden en ook de visserij verpachtte. En je kon er honderden paarden tegelijk laten grazen. Het gebied was dus nat en vooral met gras begroeid. De zuidelijke rand binnen de stadsmuur was echter al in de veertiende eeuw tegen cijns verkocht aan diverse particulieren. Die percelen werden in de middeleeuwen meestal 'Muntelken' genoemd.

Er bestaan enkele stadsgezichten op 's-Hertogenbosch vanuit het noorden of noordwesten, vaak getekend vanaf een overdreven hoogte bij Orthen.³² Voor zover ze er realistisch uitzien tonen ze veelal vlak grasland met een enkel klein plukje struiken, met soms de Oude Aa daardoorheen. Het grondgebruik is vooral hooiland (met hooiwagens en al), weide voor paarden en koeien, en onverwacht: bleekvelden voor de was! Ook de 'tuinen' van de huizen aan de Hinthamerstraat en Orthenstraat tot aan de Binnendieze werden wel als bleekveld gebruikt.

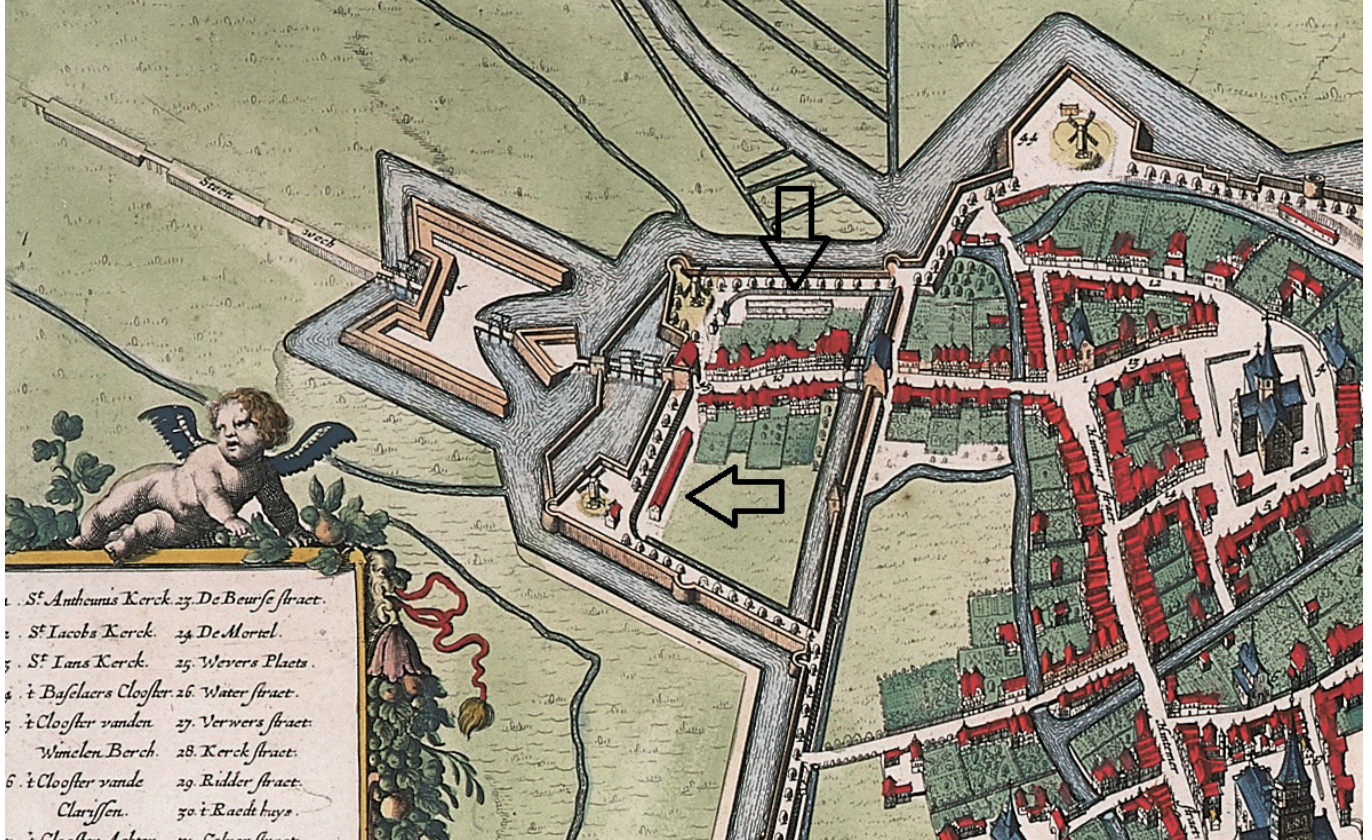
²⁸ NL-HtSA, 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv.nr. 1494.

²⁹ Willems e.a. 2002, 32.

³⁰ NL-HtSA, 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv.nr. 1501.

³¹ NL-HtSA, 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv.nr. 1576.

³² https://www.bosscche-encyclopedie.nl/overig/cartografie.stadsgezichten/_index.tijd.htm?title=Cartografie (geraadpleegd 23 oktober 2024).



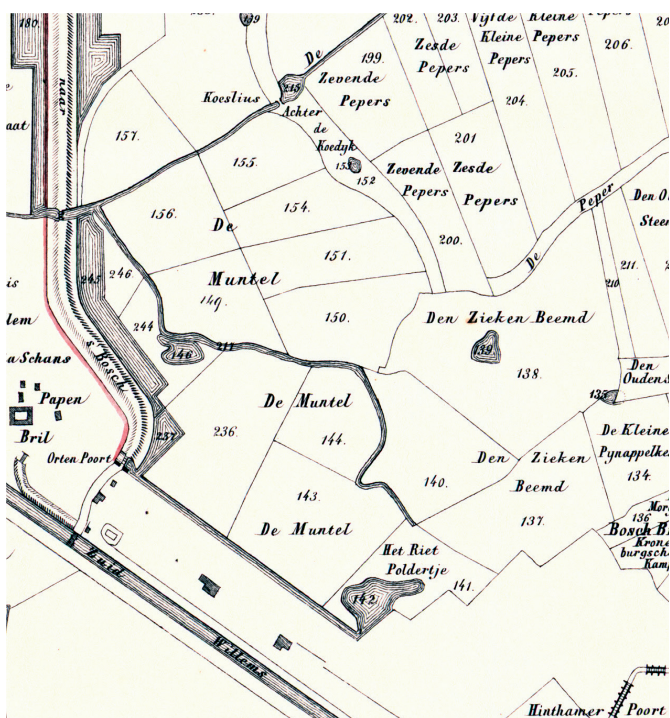
Detail uit de stadsplattegrond van Joan Blaeu uit 1649. Het Hinthamereind met de barakken. Het noorden is links (Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, Beeld en Geluid, 0071894).

Archeologische gegevens van Muntel binnen de muren wijzen eveneens op een relatief laaggelegen gebied met veel veenvorming, hoewel er iets meer naar het noorden ook wat hogere en meer zandige plekken voorkomen. In het gebied van Muntel buiten de muren is maar weinig archeologisch onderzoek gedaan, omdat het in de jaren 1920-1930 is opgehoogd. Alleen dicht bij de vestingwerken zijn enkele

opgravingen gedaan en daar lijkt de natuurlijke ondergrond ook steeds erg laag te liggen.³³

In de zeventiende eeuw werd de stadsmuur de basis van een uitgebreide moderne vesting. Toen verzezen er ook barakken: onderkomens voor soldaten. Die stonden in 1663 'in de Muntel naast de Hinthamerpoort', zuidzijde.³⁴ Dit wil niet zeggen dat de Muntel zich ook over het Hinthamereinde uitstreckte. In de vestingwerken rond het Hinthamereind zat ook Bastion Muntel, dat uitzag over het gebied Muntel. De barakken stonden daar vlakbij, binnen de vesting, zoals te zien is op de stadskaart van Blaeu.

Op de toponiemenkaart van de Muntel uit 1858 zien we twee percelen genaamd Den Ziekenbeemd. Dat zijn mogelijk percelen die het Grootzieken-gasthuis in de vijftiende eeuw in de Muntel verwierf. Daarnaast ligt er een hoekje genaamd Bosch Broek. Misschien is dat wel het 'nemus' uit 1376, want dat lag volgens Mosmans ook tegen het Hinthamereind aan.³⁵ Vlak tegen de vesting ligt het Rietpoldertje, met een flinke waterplas. In de Koedijk en in en aan Den Ziekenbeemd liggen kleinere waterpoelen. De kadastrerkaart toont er meer: dat zijn doorbraakkolken in de Koedijk die de Muntel aan de noordzijde begrenste. De Muntel mocht onder water lopen; de Koedijk moest de gronden onder Orthen tegen het water beschermen.



Toponiemenkaart voor De Muntel, 1858 (NL-HtBHC 343, Kaarten-collectie Waterschap De Maaskant en rechtsvoorgangers, nr. 63).

³³ Vriendelijke mededeling Ronald van Genabeek, 13 april 2024.
³⁴ NL-HtSA, 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv.nr. 287 (24 april 1663).
³⁵ Mosmans 1931, 4.

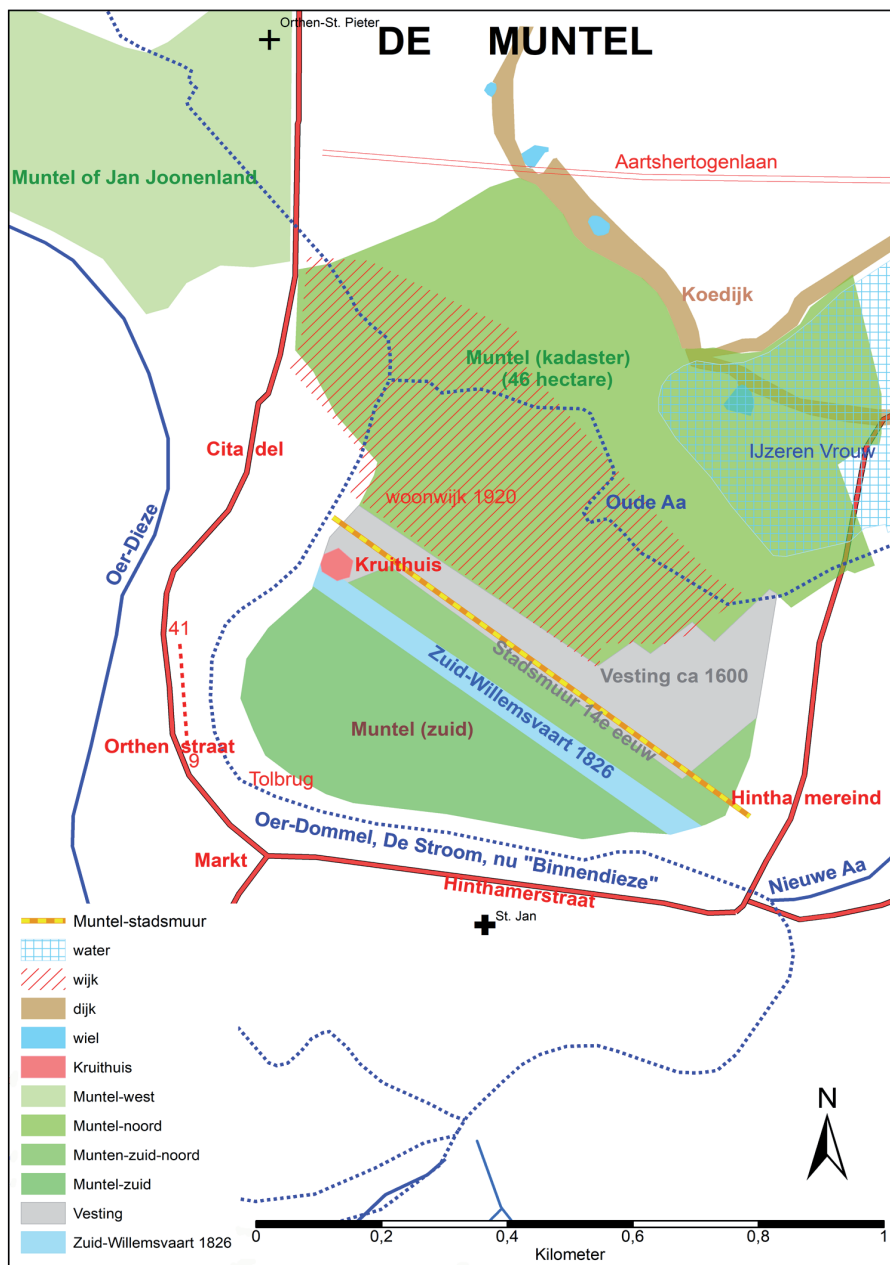
Tot 1920 veranderde hier weinig. Toen verrees woonwijk de Muntel. Het terrein moest eerst opgehoogd worden. Voor het benodigde zand werd wat noordelijker de zandwinput De IJzeren Vrouw gegraven. Later is daar een stadspark omheen aangelegd. De naam IJzeren Vrouw verwijst naar de eind-negentiende-eeuwse zandwinning De IJzeren Man in de Vughtse Heide. Kortom: de Muntel was een laaggelegen, nat gebied langs een oude rivierloop, deels met veen in de bodem. Het strekte zuidwaarts tot aan het water dat nu de Binnendieze heet en noordwaarts tot de Koedijk. Oorspronkelijk was het misschien een broekbos dat later tot hooi- en weiland ontgonnen werd. In de veertiende eeuw werd het doorsneden door de stadsmuur. Het gedeelte van de Muntel binnen de stadsmuur werd verkaveld en verkocht, het gedeelte erbuiten bleef lang stadseigendom.

Naamsverklaring

Deze verkenning van het gebied Muntel begon naar aanleiding van een poging de naam Muntel te verklaren. Nu is er wél een lange reeks vermeldingen van die naam beschikbaar, beginnend in 1301. De naam veranderde niet: altijd 'Muntel'. Wel werden veel percelen 'Muntelke' en sommige 'Kleine Muntel' genoemd. Die vermeldingen hebben we gebruikt om een beeld te schetsen van de aard van het gebied: natte, deels zelfs venige gronden langs een verlaten rivier, gebruikt als hooiland, weide en bleekveld, ongeveer 75 hectare groot.

Blijft de vraag of we de naam Muntel taalkundig kunnen begrijpen. Frans Peters presenteerde in 2004 in het boekje *De Muntel* drie opties:³⁶

- Hij splitst de naam in oud-Germaanse woorden *mun* en *lo*. 'Mun' staat voor 'begraafplaats' en 'lo' voor 'bos', dus begraafplaats bij het bos. Op de Muntel werden (dus?) mogelijk onze Germaanse voorouders begraven. We weten intussen dat het gebied daar veel te nat voor was.



Overzichtskarta van de Muntel (tekening K. Leenders, 2024).

- Hij stelt voor dat *mun* duidt op de macht van de huisheer. Aan het begin van de dertiende eeuw wordt het hof van Brabant verplaatst naar de noordzijde van de Hinthamerstraat en de Muntel. Munt betekent ook 'bescherming', 'hand' en 'voogdijschap'.
- Pas als derde mogelijke verklaring gaat hij uit van de terreingesteldheid: de Muntel was een graslandcomplex. Daarvoor werd volgens Peters het woord 'munt' gebruikt. Maar waar al deze stellingen vandaan komen vermeldt hij niet. In de naamkunde zijn deze argumenten niet gangbaar.

Het Woordenboek der Nederlandsche Taal geeft voor 'munt' naast 'metalen betaalmiddel' ook de plantnaam munt: familie der lipbloemigen (*Mentha* L.). Munt wil graag een plek in de zon of halfschaduw, veel voeding en voldoende water. In 1554 schreef de plantkundige Rembert Dodoens dat de wilde rode

Peters 2004, 97.

watermunt op lage vochtige plaatsen groeit, aan waterlopen en slootkanten.³⁷ Dat past wel bij de rivieroever van de Muntel.

Maar waar komt dan de -el vandaan?

Paul Maas wees me op Munte als waternaam.³⁸ Die waternaam komt tot uiting in de dorpsnaam Muntendam en de polderaam De Munte, die even ten noordwesten van Muntendam tot 1970 op de topografische kaarten staat. Zie ook de waterlopen Munter Ee, het Termunter Zijldiep en Termunte zelf, dat tien kilometer ten oosten van Delfzijl aan de Eems ligt.³⁹ Maar ja, dat is wel weer erg ver weg in de Groningse veengebieden... En waar komt de uitgang op -el dan vandaan?

Van Berkel en Samplonius geven als verklaring van de naam Muntel: 'Oude veldnaam, misschien een afleiding met -l- suffix van munte 'berg, vluchtheuvel'.⁴⁰ Lauran Toorians, historicus en taalkundige uit Loon op Zand, licht dat toe. Hij meent dat de afleiding van Muntel van het Latijnse *mons* hier wel zal kloppen. De ontwikkeling van de klinker loopt parallel aan die van 'munt' (betaalmiddel). Het gaat hier om vroege leenwoorden uit het laat-Latijn of vroeg-Romaans. Munt-namen met de betekenis 'berg' komen ook elders in Nederland voor. Er zal in deze lage omgeving wel een bergje (een donk) hebben gelegen – misschien wel een groepje donken – die aanleiding gaven tot deze naam.⁴¹ We missen echter de bevestiging in het landschap. Dan moet de taalkunde een slag om de arm houden, want met toponiemen is er vrijwel altijd een mate van onzekerheid. Je zou dus kunnen vermoeden dat het naamgevingsmotief een heuveltje of bergje was. Dat ding is spoorloos verdwenen, maar de naam bleef bestaan. Verder dan vermoeden wil Toorians niet gaan.⁴²

Vic Mennen houdt zich bezig met de toponymie van de Limburgse Kempen. Hij zegt er het volgende over: 'De naam Muntel is ongewijzigd eeuwenlang overgeleverd met een voorbepaling (*klein*) of een verkleinvorm op -ken. Ook de terreingesteldheid laat weinig aan de verbeelding over: oorspronkelijk een vochtige depressie langs de Aa.'⁴³

Hoewel er voortdurend sprake is van financiële transacties (cijns en dergelijke), hoeven we hier niet aan het Middelnederlandse *munte* (muntstuk e.d.) te denken. Ook de plantensoort (*munt*, *ment*) komt hier formeel niet in aanmerking, hoewel munt graag in vochtige grond gedijt. In beide gevallen blijft -el een raadsel.

Wel kan Mennen zich vinden in de mogelijke verklaring die Van Berkel en Samplonius in hun publicatie over Nederlandse plaatsnamen suggereren. Zij gaan uit van het grondwoord Middelnederlands *mont*,



Rode Watermunt uit Dodoens Cruijdeboek, 1554 (Publiek Domein).

37 Dodoens 1554, 279.

38 Paul Maas in bericht aan K. Leenders, 13 april 2024.

39 Van Berkel en Samplonius 2018, op Muntendam en op Termunte.

40 Van Berkel en Samplonius 2018. Zie ook: <https://etymologiebank.nl/trefwoord/muntel>, geraadpleegd 9 juli 2024.

41 Lauran Toorians in bericht aan Ton Kappelhof, 12 juni 2023.

42 Lauran Toorians in bericht aan K. Leenders, 19 februari 2024.

43 Vic Mennen in bericht aan K. Leenders, 26 februari 2024.

mont, Latijn *mons*, waarbij de -t zijn oorsprong vindt in de verbogen vorm Latijn *montis*: 'verhevenheid, (vlucht)heuvel'. De afleiding is gevormd met het verkleinende -l-suffix, dat een geringe omvang oproept. Vergelijk de Duitse mont-naam Monzel (Lotharingen) uit Latijn *monticellum* en *Pradl* (bij Innsbrück), Latijn *pratellum* (met grondwoord *pratum* 'hooiweide').⁴⁴

Hoe moeten we echter dan die betekenis ('een of andere kleine hoogte') koppelen aan de terreingesteldheid ('vochtige depressie')? In de toponymie zijn dikwijls voorbeelden van vergroting van de naamkundige actieradius of van naamkundige verschuivingen te vinden. Dit betekent dat de naam van onze (kleine) heuvel in dit uitgestrekte natte gebied naamkundig een veel groter (drassig) gebied ging bestrijken. Een interessante vergelijking dringt zich hier op met de nederzettingsnaam Donk in Belgisch-Limburg. De oorspronkelijke betekenis is 'laagte', verwant met *donker*, *dompelen* enzovoorts. Later kwam er een kerk op een hoger gelegen deel van dit drassige gebied aan de Demer en verschoof de betekenis van 'diepte' naar 'verhevenheid in een nat gebied'. Daar gebeurde dus het omgekeerde! Iets dergelijks gebeurde mogelijk ook even ten zuiden van 's-Hertogenbosch in Den Dungen.

Deze naamkundigen wijzen ons dus in de richting van een kleine hoogte in dit overigens oorspronkelijk lage natte graslandgebied dat nu helemaal verstedelijkt is. Dan denk ik eerder aan een vluchtheuveltje voor de koeien en paarden dat van pas komt als de boel weer eens onder water schiet, dan aan een heuse heuvel want die was er zeker niet. Maar tussen alle tot nu toe verzamelde historische berichten is er niet eentje die op zoiets wijst. Zou de archeologie ons desondanks verder kunnen helpen? Voor hen is dit een moeilijk gebied waarin veel vergraven en opgehoogd is en dat bovendien geheel verstedelijkt is. Helaas dus...

Conclusie

De Muntel was oorspronkelijk een laaggelegen graslandgebied langs de benedenloop van de rivier de Aa. Aan de zuidzijde strekte het tot een honderdtal meters achter de huizen van de Orthenstraat, de Markt en het Hinthamereind. De Muntel hoorde bij de gemene gronden die de stad 's-Hertogenbosch al voor 1291 van de hertog verkreeg. Het zuidelijkste stuk werd al rond 1300 geprivatiseerd. Die percelen heetten meestal Muntelken of Kleine Muntel. Ze werden sinds de veertiende eeuw door de stads-

muur, later uitgebouwd tot vestingwal, van de rest van de Muntel gescheiden. Na ophoging met zand uit de IJzeren Vrouw werd daar de woonwijk Muntel gebouwd.

Hoewel we op basis van rijke archiefgegevens een goed beeld hebben gekregen van de ligging en aard van de Muntel, blijft de verklaring van de naam Muntel onzeker. 'Kleine hoogte in dit overigens oorspronkelijk lage, natte graslandgebied' lijkt dan nog de beste optie. Een dergelijke kleine hoogte is echter nu niet meer terug te vinden.

Karel Leenders ('s-Hertogenbosch, 1946) is historisch geograaf gespecialiseerd in de landschapsgeschiedenis van de provincies Noord-Brabant en Antwerpen. In 1985 kreeg hij de Belgische geschiedenisprijs 'Pro Civitate' voor zijn onderzoek naar de verdwenen venen in dat gebied. In 1996 promoveerde hij in Amsterdam op het proefschrift 'Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde'. In 2021 verscheen de 'Historische Atlas van Breda' die hij met nog drie andere auteurs samenstelde. Hij is lid van de Koninklijke Commissie voor Dialectologie en Toponymie in Brussel en redactielid van het 'Noordbrabants Historisch Jaarboek'.

Literatuur en verantwoording

Archieven

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch:

- Archiefnummer 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810
- Archiefnummer 0014, Schepenbank van 's-Hertogenbosch, 1366-1811
- Archiefnummer 0203, Collectie J. (Jan) A.J.A. Mosmans (1870-1966)
- Archiefnummer 0223, Collectie eigendomsbewijzen van panden binnen de vesting 's-Hertogenbosch (voorheen Loketkast 2)
- Archiefnummer 0224, Collectie Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch
- Archiefnummer 0393, Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch

NL-HtBHC, Brabants Historisch Informatie Centrum:

- Toegang 2104, Minuutplannen en OAT's van de drie kantoren van het Kadaster in de provincie Noord-Brabant, 1832

⁴⁴ Bach 1953-1954, deel 2, 80.

Literatuur

AA, A.J. VAN DER, 1839-1851: *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, 13 delen (Gorinchem).

BACH, A., 1953-1954: *Deutsche Namenkunde II, 1 - 2. Die deutschen Ortsnamen* (Heidelberg).

BERKEL, G. VAN & K. SAMPLONIUS, 2018: *Nederlandse plaatsnamen verklaard* (mijnbestseller.nl, Rotterdam).

CAMPS, H.P.H., 1979: *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. Deel I: De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (Den Haag).

DODOENS, R., 1554: *Cruijdeboeck* (Antwerpen).

ENKLAAR, D. TH., 1941: *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen. In het licht gegeven door D.Th. Enklaar* (Utrecht).

GEUS, A. DE & E.C.B. VAN RAPPARD, 1843: *Statistiek Tableau der polders in Noord-Brabant, gedrukt en uitgegeven bij de Boekhandelaars H. Palier en Zoon* ('s Hertogenbosch).

KAPPELHOF, A.C.M., 2023: 'Verplaatsing van het Groot Gasthuis,' in: *Silva*, jrg. 4, nr. 2, pp. 2-11.

KEMPENEERS, P.C.T., K.A.H.W. LEENDERS, V. MENNEN EN L. VAN DURME, 2018: *De Vlaamse waternamen. Verklarend en geïllustreerd woordenboek. Deel II. West- en Oost-Vlaanderen* (Leuven).

MOSMANS, J., 1931: *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. Nieuwe geschiedenis* ('s-Hertogenbosch).

PETERS, F., 2004: 'Straatnamen op de Muntel', in: *De Muntel II*, p. 97.

VOORDT-PIECK, L. VAN DER & M. KUIJL, 1845: *Statistiek der provincie Noord-Brabant volgens de uitkomsten van het kadaster bij deszelfs invoering* (Geographisch Etablissement F. Desterbecq, Maastricht). = *Kaart der provincie Noord Brabant, bestaande uit 12 bladen met verzamelingskaart, volgens de opmetingen van het kadaster* (Geographisch Etablissement F. Desterbecq, Maastricht, 1842, één deel (ongepagineerd) in portefeuille).

WILLEMS, J.M.J., K. EMMENS, A.H.M. GLAUDEMANS, 2002: *Vestingwerken 's-Hertogenbosch. Cultuurhistorische inventarisatie*, BAAC-rapport 00.053 ('s-Hertogenbosch).

Een toevluchtsoord voor lichaam en ziel

Ziekenzorg voor de armen in het Groot Gasthuis

Ton Kappelhof

In de vijftiende eeuw was het Groot Gasthuis in 's-Hertogenbosch een belangrijk toevluchtsoord voor wie arm en ziek was. Aan de hand van gedetailleerde financiële administratie is het mogelijk de ziekenzorg in dit instituut nauwkeurig te reconstrueren. Van dagelijkse maaltijden tot geestelijke begeleiding en rituelen rond de dood: de zorg was er niet alleen gericht op het lichaam, maar ook op de ziel.

In 1504 laat Liesbeth, weduwe van Jan Dirkszoon van Heersel, alias van Oerle, in haar testament vastleggen dat het Groot Gasthuis tachtig Rijns gulden krijgt. Met dat geld moet de gasthuismeester wekelijks een mis laten opdragen in de kapel op het zevende uur. Dat is rond één uur 's middags, voordat de zieken hun pap eten.¹ Ze hebben dan eerst vanuit hun bedstede een mis gehoord. Eerst bidden, daarna mag er gegeten worden.

Dit artikel gaat over de zorg die de zieken in de vijftiende eeuw in het gasthuis kregen. We kunnen de aard van deze zorg voor een groot deel reconstrueren aan de hand van de financiële administratie van het gasthuis. De jaarlijks opgestelde rekeningen zijn zeer gedetailleerd en bewaard voor de jaren 1448/49, 1451/52, 1454/55 en 1471/72 – 1501/02.² In dit artikel komen eerst de statuten van 1277 en 1376 aan bod, daarna de samenstelling van het personeel, de fysieke zorg (eten en drinken, liggen en overlijden), en ten slotte de zorg voor de ziel.

¹ NL-HtSA, GG inv.nr. 227.

² NL-HtSA, GG inv.nrs. 597-619.



De 'zaal van de armen' in het Hôtel Dieu te Beaune (Bourgogne Frankrijk). Dit ca. 1450 gestichte gasthuis werd tot 1955 gebruikt als gasthuis. Stichter was Nicolas Rolin, grootkanselier van hertog Philips de Goede. Hier zijn nog de bedsteden te zien waarin de zieken lagen. Het Bossche gasthuis had vrijwel zeker ook dergelijke bedsteden (foto: Harmke Nijhof-van Kuilenburg).

Statuten

In 1277 stelt bisschop Jan van Luik de statuten vast voor het kort daarvoor tot stand gekomen gasthuis. Hij doet dit omdat het convent van zusters en broeders dat aan het gasthuis verbonden is, onder zijn directe gezag valt.³ Bijna alle bepalingen gaan over de organisatie van het convent en hoe de leden ervan zich dienen te gedragen. Een eeuw later

³ Coopmans 1964, 18-19 (interpretatie) en 179-181 (tekst). Het origineel is in de negentiende eeuw verloren gegaan.

vaardigt een andere bisschop, toevallig ook Jan van Luik geheten, opnieuw statuten uit voor het Bossche gasthuis.⁴ Deze vormen een aanvulling en een correctie op die van 1277.

Tot 1629 berust de leiding over gasthuis en convent bij het stadsbestuur en de bisschop gezamenlijk. In 1376 wordt bepaald dat de buitenofficiaal,⁵ in overleg met de zeven schepenen en de zeven gezworenen van de stad, ieder jaar twee eerlijke en geschikte economen moet aanwijzen die de bezittingen van de nonnen en de arme zieken beheren.⁶ De helft van alle inkomsten gaat naar de nonnen (er zijn dan geen broeders meer), de andere helft is bestemd voor de arme zieken. Jaarlijks leggen deze 'economen' op de feestdag van Sint-Johannes de Doper, dat is 24 juni, rekening en verantwoording af. Dat gebeurt nadat de klok van het gasthuis is geluid, zodat iedereen aanwezig kan zijn. De buitenofficiaal is daar sowieso bij, evenals enkele schepenen. Er werd dan, zoals gebruikelijk bij het afhoren van alle rekeningen, goed getafeld en gedronken. Het samen eten en drinken verbreedde, er werden zaken geregeld en ruzies voorkomen. Dan is er nog de provisor: een man die namens het stadsbestuur toezicht houdt op de directie van het gasthuis. Zijn toestemming is vereist voor belangrijke transacties, zoals de aan- of verkoop van onroerende zaken. In 1458 gaf hertog Philips van Bourgondië de stad, tegen betaling van veel

4 Coopmans 1964, 102-104 (interpretatie) en 182-183 (tekst). Ook hiervan is het origineel niet bewaard.

5 De officiaal is een geestelijke die namens de bisschop de kerkelijke rechtbank van het bisdom voorziet. Vanwege de uitgestrektheid van het bisdom Luik kwamen er buitenofficialen in plaatsen die ver van Luik af lagen, zoals 's-Hertogenbosch of Leuven.

6 Coopmans 1964, 182-183; het gaat om 'duos yconomos honestos et ydoneos'.



In de opgegraven vloer van de ziekenzaal van het Groot Gasthuis zijn de sporen van bedsteden (rechts op de foto) nog te zien aan het afwijkende patroon van de vloer (Erfgoed 's-Hertogenbosch, BGZG_A-19.0323_1532)

geld, het recht om de meesters van het gasthuis te benoemen. De invloed van het stadsbestuur werd daardoor nog groter. De dagelijkse leiding over het huis lag bij de twee gasthuismeesters (later was dit er slechts één) en de overste van het convent. Vermoedelijk hebben ook de aan het huis verbonden geestelijken, de kapelaans, enige zeggenschap gehad.

De patiënten komen in de statuten pas aan het einde aan bod. Iedereen die ziek is en opgenomen wil worden moet eerst biechten bij de aan het huis verbonden priester. Daarna geeft hij of zij,⁷ voor zover dat in zijn vermogen ligt, genoegdoening aan de mensen die hij benadeeld heeft. Hij draagt al zijn bezittingen over aan de gasthuismeester. Als hij beter wordt, krijgt hij deze weer terug. Als het einde nadert mag hij een testament maken waarin hij betaalt voor de verleende zorg. Als hij zonder testament overlijdt, vallen al zijn spullen toe aan het huis. Er wordt niet vermeld waaruit de zorg bestaat. De statuten lijken erg op die van andere Brabantse gasthuizen, zoals het gasthuis in Antwerpen, dat in 1233/34 zijn statuten krijgt van de bisschop van Kamerijk.⁸

Pauperes Christi

De statuten brachten structuur in het dagelijks functioneren. Dat laat onverlet dat het in 1377 nodig was om organisatorische veranderingen door te voeren. Er waren toen namelijk te veel zusters aangenomen en dat ging ten koste van het geld dat voor de zorg aan de zieken was bestemd. Het aantal zusters dat de drie geloften van armoede, zuiverheid en kuisheid had afgelegd, werd daarom door de bisschop vastgesteld op ten hoogste zeven plus één novice, en een aspirant-zuster die nog geen geloften had afgelegd. De vijf boventallige zusters konden tot aan hun dood blijven en aan hen werd een uitkering toegezegd. De zusters hadden een eigen verblijf en werkten volgens een rooster in het gasthuis, zodat er in de twee ziekenzalen altijd een zuster aanwezig was. Iedereen mocht worden opgenomen. Er waren geen restricties, zelfs niet waar je ze zou verwachten, zoals een clause die alleen Bossche poorters toegang tot het gasthuis verleende. De zieken waren 'pauperes Christi' (armen van Christus), de zorg voor hen was de plicht van elke christen die geld over had. In 2003 is aangetoond dat ook vermogende mensen zich lieten opnemen. Wel was de meerderheid van de patiënten arm én ziek. Deze twee begrippen waren van elkaar afhankelijk: wie lang ziek was werd arm,

7 In het navolgende wordt, met het oog op de leesbaarheid, in de hi-j-vorm over patiënten gesproken. Hiermee worden zowel mannen als vrouwen bedoeld.

8 Nieuwenhuizen 1976, nr. 12.

wie arm was werd eerder ziek.⁹ Mannen en vrouwen waren gescheiden, verder werd er geen onderscheid gemaakt.



Een zilveren kromstaart van de Gelderse heerlijkheid Batenburg, geslagen rond het jaar 1425. De munt maakt deel uit van een grote muntvondst die in 1955 werd gedaan in de Galigastraat te Sneek (collectie Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, FSM-MP-033-2).

Het lekenpersoneel

Naast de acht zusters had het gasthuis lekenpersoneel in vaste dienst. In 1454/55 waren dat vier vrouwen en twee mannen.¹⁰ Zij woonden in het huis, waren in de kost en werden door het huis gekleed. Ook hun leren schoenen kregen zij van het huis.¹¹ Overigens kregen ze niet ieder jaar nieuwe schoenen. Op de hoogfeesten van Pasen en Kerstmis kregen zij veertien kromstaarten om te offeren.¹² Hun jaarloon was daarom niet hoog. Een 'overmaagd' verdiende jaarlijks 240 kromstaarten; een 'ondermaagd' 225.¹³ Het verschil in loon had vermoedelijk te maken met leeftijd en ervaring. De vrouwen werkten in de ziekenzalen en in de keuken. Het is niet duidelijk wat de twee knechten precies deden. Daarnaast was er een brouwer, want het gasthuis had een eigen brouwerij. Het vaste personeel maakte deel uit van de 'familie'

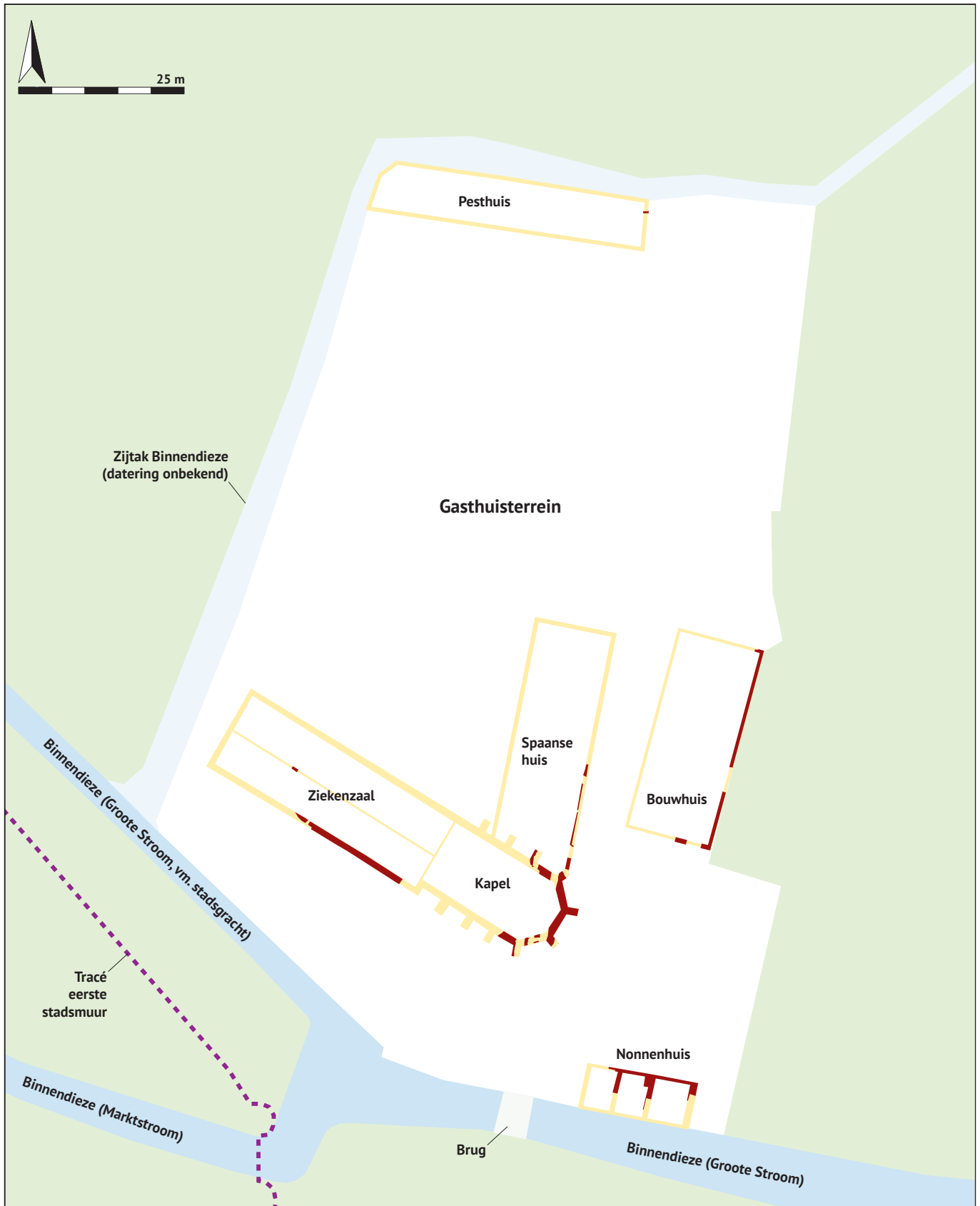
9 Kappelhof 2003.

10 NL-HtSA, GG, inv.nr. 599, hoofdstuk allerhande uitgaven. Deze rolrekening is niet gefolieerd.

11 NL-HtSA, GG, inv.nr. 597, hoofdstuk allerhande uitgaven. Deze rolrekening is niet gefolieerd.

12 NL-HtSA, GG, inv.nr. 599, hoofdstuk uitgaven aan vlees en andere zaken. Deze rolrekening is niet gefolieerd.

13 Een kromstaart was een door de hertog van Gelre geslagen en in 's-Hertogenbosch gangbare zilveren munt. In een gouden door de hertog van Gelre geslagen Arnoldusgulden gingen in 1454/55 15 kromstaarten.



Plattegrond van het terrein van het Groot Gasthuis aan de Hinthamerstraat. In rood: opgegraven sporen. In het later gebouwde 'Spaanse huis' werden lijdende aan de 'Spaanse ziekte' (Syfilis) verpleegd. Het Bouwhuis was een multifunctioneel gebouw (tekening: I. Cleijne, BAAC 's-Hertogenbosch).

van het gasthuis. Marie, dochter van Hendrik Kempen, was dienstbode in het huis. Na haar overlijden werden er, op kosten van het huis, bedevaarten ondernomen naar Boxtel en Meerveldhoven voor haar zielenrust.¹⁴

Voor het gasthuis werkten ook veel losse arbeiders, zowel in de stad als op het land. Zij werden per dag in geld betaald. In Empel werd gehooïd, turf werd per pleit aangevoerd uit Moergestel en de daken van de hoeven werden met stro gedekt. Voor het gasthuis was altijd wel wat te doen.

De twee rentmeesters, die de gescheiden vermogens van de nonnen en de arme zieken beheerden, verdienden aanzienlijk meer: jaarlijks 486 kromstaarten. Maar zij konden ook lezen, schrijven en rekenen. Dit was noodzakelijk, omdat de administratie zeer bewerkelijk was. Ieder jaar moesten er honderden renten in geld en natura worden geïnd. Daarnaast kwam er dagelijks rogge binnen, die of naar molen ging om gemalen te worden, of op de Bossche markt werd verkocht. Dagloners werden aangenomen en uitbetaald. Trage debiteuren moesten achter de broek gezeten worden en het geld dat overbleef, moest op een verantwoorde wijze worden belegd. Zo nodig werd er geprocedeerd voor de Bossche schepenbank, of rechtbanken elders, tot aan Leuven toe. De rentmeesters gingen geregeld op reis om zaken te doen.

In 1472/73 zijn er zes ondermaagden en twee maagden voor de vrouwenziekenzaal.¹⁵ Na de verhuizing in 1485 naar de nieuwe locatie ten noorden van de Hinthamerstraat wordt er meer personeel in dienst genomen. De nieuwe huisvesting was groter en dus konden er meer mensen worden opgenomen. Helaas kon niet worden achterhaald hoeveel bedsteden het gasthuis had, waardoor het niet mogelijk is uit te rekenen hoeveel eten en drinken een patiënt per dag kreeg uitgereikt.

Onderdeel van de rekeningen van het gasthuis is een hoofdstuk over allerhande uitgaven in rogge.

In 1454/55 treffen we daarin meester Jacob de barbier, die voor vijf mud rogge op de loonlijst staat. Zijn taak is 'van der armer zericheyt te meesteren ende te genesen'.¹⁶ Onder 'zerigheid' werd ziekte in het algemeen verstaan, maar soms ook hoofdluizen. Academisch gevormde artsen waren toen nog niet aan het gasthuis verbonden en het gasthuis had geen eigen apotheek.

¹⁴ NL-HtSA, GG, inv.nr. 601, f 127v.

¹⁵ NL-HtSA, GG, inv.nr. 601, f 112r.

¹⁶ NL-HtSA, GG, inv.nr. 599, hoofdstuk allerhande uitgaven in rogge. Deze rolrekening is niet gefolieerd.



Twee drinkkruikjes, een (pap)kommetje en een pispot uit het eind van de vijftiende eeuw, opgegraven in de beerput van het Groot Gasthuis (foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch).

Brood, pap en bier

Roggebrood was in Brabant het hoofdvoedsel. Daarvan werden hele grote broden gebakken. In 1472/73 werd 22½ mud rogge verbakken tot 2160 roggebroden van elk zes pond (= 2,82 kilo).¹⁷ Rogge werd vermoedelijk ook vaak verwerkt tot pap, omdat het gebit van een groot deel van de zieken te slecht was om het stevige roggebrood te kauwen. Door ontbrekende hygiëne en slijtage hadden veel ouderen geen tanden en kiezen meer.¹⁸ In 1448/49 kregen de zieken pap van tarwemeel en witte erwten.¹⁹ Het is niet duidelijk wat we precies onder witte erwten moeten verstaan, noch of de pap met melk of water gekookt werd. Tarwe werd geregeld aangekocht in de Bommelerwaard. Dit gewas, dat veel duurder was dan rogge, gedijde niet op zand. Het broodgraan werd gemalen op een particuliere windmolen. Pas in de vroege zeventiende eeuw bouwde het gasthuis een eigen windmolen. Het huis had buiten de stad wel een windmolen in Schijndel en een watermolen in Berlicum, genaamd Ten Steen. De voornaamste drank van het gewone volk was bier met een laag alcoholgehalte. Men brouwde in 's-Hertogenbosch en ook in Breda niet alleen van gerst, maar ook van tarwe en haver en zelfs van boekweit. Vermoedelijk werd daar het water uit putten en wellicht ook de Dieze voor gebruikt.

¹⁷ NL-HtSA, GG inv.nr. 601, f 135v. Voor de verhouding tussen hoeveelheid rogge en het aantal broden met hun gewicht moest ik mij baseren op een aantekening in het register van besluiten van de regenten van het Groot Gasthuis uit 1771 (NL-HtSA, GG, inv.nr. 5, 18 april 1771). Ik neem aan dat deze verhouding tussen 1450 en 1770 niet sterk is veranderd.

¹⁸ Pot 1988.

¹⁹ NL-HtSA, GG, inv.nr. 597, hoofdstuk aankoop van graan voor de pap. Deze rolrekening is niet gefolieerd.

It gheue meest ghelegh tot louen vande
 vout vommisse te o dmen ed vten pro
 cessen te tuerken 1 2 g^{ut} xvij ff
 It sijnen stert vander vout vommisse
 te scyner 43 ff
 It janne zoff vander selue vommisse
 te besegelen 42 g^{ut}
 It om 1 baly var opte straet gecocht 1 st^u 3 pl^e
 It om vj pont wal optey obuten dome
 dach opte straet gecocht tott paescghesse
 ed voert in die cappelle g^{ut} 1 pont ij ff
 om pl^e make xvij ff m^z pl^e
 It jay balt van dordre om 1 tonne zoepey m 2 g^{ut} xvij ff
 It m^z delys den scyppen vand' selu' zoepey
 van dordre totten bosch te vuen 1 st^u
 It den draemest vande selu' zoepe mette
 craen op lant te wyndey te crangelde
 ed van dam voert int g^{ut} te vuen te
 samen v pl^e
 It gheue 1 hant v^d brude als archidi
 abey want hy den heiligen oly v^d louen
 braengt voe 1 g^{ut} wyne 1 ff v 3 pl^e
 It vout van broethoue om 3 pot carsoen
 garenis hoessen oft te maken m st^u
 It den w^z h^z v^d helment v^d schynse
 schynen vten goede die vout h^z l^z den
 toe te behoden plest tot sapile geest v^z
 It v^d v^z sach make 1 g^{ut} xvij ff
 It pot lu den v^z foud am 1 vette lam
 hadden twee d^z p^z sch^z xvij st^u

Blad uit de gasthuisrekening van 1473-1474. De laatste post betreft de aanschaf van '1 vette lam' bij 'Peter den vleeschouder' (Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, archief 393, inv.nr. 602, fol. 202r).

Het gasthuis had, net als veel welgestelde burgers, een eigen brouwerij. Omdat er aan de stad accijns betaald moest worden over mout en brood, weten we hoeveel bier er gebrouwen werd. In de jaren 1472/73 – 1477/78 werd er doorgaans van 33 mud mout 155 aam bier gebrouwen. De Bossche aam was 166,1 liter, zodat we uitkomen op 24.970 liter bier. Dit bier werd meestal geschonken in kannen van 1½ liter. Dat wil zeggen dat er in het gasthuis 43 kannen per dag werden gedronken. Wijn werd niet ingekocht, sterke drank bestond toen nog niet.

Vlees, zuivel en specerijen

Een flink stuk roggenbrood, een kan slap bier en een bord met pap. Het vult wel, maar er ontbreekt nog wat: eiwitten. Bij boeren in de Meierij werden grote aantallen dieren aangekocht. De beesten werden naar de stad gedreven en op het terrein van het gasthuis vetgemest met bostel (een afvalproduct van de bierbrouwerijen), gerst en lijnzaadkoeken. Vette dieren werden op de Bossche markt gekocht. Het vee werd in het gasthuis geslacht en ingepekel. In 1454/55 kocht de meester negen vette varkens. In het huis werden zes varkens met gerst vetgemest en daarna geslacht door Willem Leertouwer. Zo ook twee vette ossen, twee koeien en acht schapen.²⁰

De provisor kreeg volgens oude gewoonte op Pasen een vet lam aangeboden.²¹

Het oude gasthuis lag tot 1485 in een dichtbebouwd gebied tussen de Kerkstraat en de Hinthamerstraat. Al dat vee met hun mest moet enorme overlast gegeven hebben. Het zout om het vlees te conserveren werd in Breda aangekocht en kwam vermoedelijk uit Zeeland, waar men een techniek had ontwikkeld om uit met zeewater doordrenkt veen zout te halen.²²

De zieken moeten met dit vlees veel zout binnen hebben gekregen, wat volgens moderne inzichten slecht is voor de nieren.

Of dit vlees gekookt, gebraden of geroosterd werd, is niet duidelijk. Wel kocht de meester allerlei kruiden en oosterse specerijen in die vermoedelijk bij de bereiding van het vlees werden gebruikt. Specerijen kwamen van ver en waren heel duur. In 1473/74 leverde Peter van Straten zes pond peper, vijf pond gember en ½ pond kruidnagelen.²³ In andere jaren werd ook saffraan en nootmuskaat ingeslagen. Peter en later zijn weduwe Margriet leverden ook geneeskrachtige kruiden en broodsuiker. Dat waren klompen rietsuiker die in Antwerpen vanuit Madeira

werden aangevoerd. In 1476 kocht het gasthuis op de Pinkstermarkt in Antwerpen een broodsuiker van 1,7 kilo zwaar.²⁴ Ook lekker zullen de vijftig Gentse peperkoeken zijn geweest die in Antwerpen werden gekocht.²⁵

Het roggebrood werd wellicht belegd met Hollandse kaas en groene kaas, maar deze werden niet op grote schaal ingeslagen.²⁶ Wel werd er op de markt veel boter gekocht: 311 kilo in 1471/72 in een groot aantal partijen, en 205 kilo in 1473/74. In dat laatste jaar werd er tijdens de Vasten geen boter aangeschaft. De veertigdagentijd gold dus ook voor de zieken.²⁷

Wanneer we ervan uitgaan dat er behalve tijdens de Grote Vasten ook op vrijdagen werd gevast, komen we uit op een verbruik van 750 gram boter per dag. In werkelijkheid zal het verbruik hoger zijn geweest, omdat de kerk nog meer vastendagen voorschreef. Afgezien van al deze levensmiddelen werden er dagelijks inkopen gedaan in de stad en op de markt. De uitgaven hiervoor worden in de rekening wel wettelijk verantwoord, maar zonder specificatie.

Er wordt wel gemeld dat het ging om vis, vers vlees en andere zaken. Waarschijnlijk werden er na de verhuizing, toen men over veel meer grond beschikte, in de hof groenten en fruit verbouwd.

Liggen

De zieken lagen in bedsteden tussen linnen lakens met daarop een dekkleed van wol, 'saertse' genaamd. Dit woord is afgeleid uit het middeleeuwse Franse woord 'serge'. In de periode 1444-1477 werd er jaarlijks tussen de 150 en 300 el linnen laken op de markt gekocht of in opdracht geweven. Dat komt neer op tussen de 100 en 200 meter. De bestellingen wisselden sterk van jaar tot jaar en waren na de verhuizing niet groter dan daarvoor. Hoewel er in de stad linnenwevers actief waren, woonden de wevers die voor het gasthuis werkten buiten de stad, onder andere in Vught en Schijndel. Het gasthuis deed dat omdat het weefloon op het platteland lager was. De Tafel van de Heilige Geest volgde eenzelfde beleid: goedkope wollen lakens werden ingekocht buiten de stad, met name in Venray.²⁸ Het linnen werd gebleekt op de beemden in 's-Hertogenhof, het gebied tussen de Dieze en de stadsmuur, tegenwoordig bekend als De Muntel.²⁹ Het is niet duidelijk waarom er zoveel linnen lakens werden verbruikt. Vuile lakens werden vermoedelijk gewassen.

20 NL-HtSA, GG, inv.nr. 599, hoofdstuk uitgaven aan vlees. Deze rolrekening is niet gefolieerd.

21 NL-HtSA, GG, inv.nr. 602, f 202r.

22 NL-HtSA, GG, inv.nr. 601, f 122v.

23 NL-HtSA, GG, inv.nr. 602, f 197v. Het Bossche pond woog 470 gram.

24 NL-HtSA, GG, inv.nr. 604, f 398v.

25 NL-HtSA, GG, inv.nr. 605, f 483r.

26 NL-HtSA, GG, inv.nr. 606, f 570v.

27 NL-HtSA, GG, inv.nr. 600, f 37v en 602, f 183v – f 184v.

28 Kappelhof 1986.

29 Meer over De Muntel is te lezen in het artikel van Karel Leenders in dit tijdschrift.

Daarvoor werd zeep in Dordrecht aangekocht.³⁰ Er waren zieken die niet bij machte waren zelf hun behoefte te doen. Voor hen werd in 1477/78 voor zeven stuiver een 'heymelicke stoel', een kakstoel, besteld bij Gijs de kuiper.³¹

Bijzondere gevallen

Iedereen die er slecht aan toe was werd opgenomen, maar sommige patiënten waren zo bewerkelijk of lastig dat ze werden weggestuurd. Zo werd een demente vrouw die veel overlast veroorzaakte door een van de knechten naar Maastricht gebracht. Daar kwam ze vermoedelijk vandaan.³² Ermgard van Bergeijk stierf in het gasthuis en liet een klein kind achter. Het kind werd voor zes stuiver in Bergeijk in de kost gedaan.³³ Gijsbrecht van Hamont lag een tijd ziek in het gasthuis, maar men kon hem niet verder helpen. Hij werd naar Turnhout gestuurd en kreeg reisgeld mee.³⁴ In 1471/72 reisde Willem van Halle van Brugge helemaal naar 's-Hertogenbosch, omdat zijn vrouw daar in het gasthuis lag. Zij haalde het niet en Willem moest terug naar Brugge, maar had daarvoor geen teergeld. De meester gaf hem vijf stuiver mee om te voet of meerijgend naar huis te gaan.³⁵

Deze kleine voorvallen, hoe divers ook, zijn typerend voor de wijze waarop men de zorg gestalte gaf. Men gaf geld aan mensen die anders geen kant op konden, meestal wegens armoede of omdat ze aan gebreken leden. Daarvoor waren geen regels; er werd naar bevind van zaken gehandeld.

Overlijden

De mensen die in het gasthuis stierven werden op het eigen kerkhof begraven. De doodskisten werden door het gasthuis gemaakt. In de periode 1471/72 – 1477/78 werden er per jaar door een timmerman gemiddeld 57 doodskisten vervaardigd.³⁶ Gezien de prijs moeten dit hele eenvoudige kisten geweest zijn. Ze waren van beukenhout.³⁷ In 1471-1473 lag het aantal kisten veel hoger, wat samen zal hebben gehangen met de pest of een andere besmettelijke ziekte die toen in het huis woedde.³⁸ Anderhalve eeuw later, in het boekjaar 1625/26, kwamen er maar liefst 143 doodskisten uit de werkplaats. Dat was dan ook een jaar waarin een zware pestepidemie in heel Brabant veel slachtoffers maakte. In een eerder artikel zagen we al dat er tussen 1476 en 1481

30 NL-HtSA, GG, inv.nr. 602, f 201v.

31 NL-HtSA, GG, inv.nr. 606, f 572r.

32 NL-HtSA, nr. 599. Deze rolrekening is niet gefolieerd.

33 NL-HtSA, GG, inv.nr. 610, f 124r.

34 NL-HtSA, GG, inv.nr. 602, f 198r.

35 NL-HtSA, GG, inv.nr. 600, f 54r.

36 NL-HtSA, GG, inv. nrs. 600-606.

37 NL-HtSA, GG, inv.nr. 600, f 42r.

38 NL-HtSA, GG, inv.nr. 601, f 125r.



Een van de bedsteden in de ziekenzaal te Beaune in Frankrijk (foto: Harmke Nijhof-van Kuilenburg).

achterin de hof een houten gebouw werd neergezet om patiënten die aan pest leden te verplegen.³⁹ Bij de verplaatsing van het gasthuis werd op last van de kerkelijke autoriteiten het oude kerkhof aan de Gasselstraat overgebracht naar het nieuwe terrein. Ook voor de doden werd dus goed gezorgd.

Zorg voor de ziel

Er werd voor het lichaam gezorgd, maar de ziel vond men zeker zo belangrijk. Aan het gasthuis was al in 1274 een geestelijke verbonden. In 1451/52 waren er drie kapelaans die zorgden voor het toedienen van de laatste sacramenten en toezagen op het correct ter aarde bestellen van de arme zieken.⁴⁰ In 1456 werd de zielzorg opnieuw geregeld. In plaats van een rector kwamen er twee vaste kapelaans die in of dicht bij het gasthuis woonden. Zij moesten zich de hele dag met de nonnen, het lekenpersoneel en de zieken bezighouden.⁴¹ Hun salaris werd flink verhoogd. Dit kon doordat Willem Colenzoon, kanunnik

39 Kappelhof 2023.

40 NL-HtSA, GG, inv.nr. 598.

41 Kappelhof 2023.

van de Sint-Janskerk, in zijn testament een korentiende in Oirschot vermaakte. Heer Willem reserveerde voor zichzelf nog wel het vruchtgebruik, maar na zijn dood ging de tiend naar het gasthuis. De gasthuismeester zette de opbrengst om in een jaarlijkse rente van tachtig Rijns gulden (van twintig stuiver het stuk).⁴² De kapelaans traden ook op als notaris en schreven de laatste wil van stervende zieken op. Van een van deze notarissen is een protocol bewaard gebleven, een in zijn soort uitermate zeldzaam document, daterend uit de zestiende eeuw.⁴³ De kapelaans droegen dagelijks missen op in de kapel van het gasthuis. Kapel en ziekenzaal vormden, zoals in de middeleeuwen gebruikelijk, één geheel. De zieken konden vanuit hun bedstede zien wat er op het altaar gebeurde. Men spande zich in om daar iets moois van te maken. In 1497/98 werd een kazuifel aangeschaft van fluweel met daarop een verguld kruis, versierd met rood lint.⁴⁴

Bidden voor de ziel

Tussen 1300 en 1629 werden er in 's-Hertogenbosch veel zogenoemde jaargetijden gesticht. Dat gebeurde bij testament. Een bepaald bedrag in geld werd gereserveerd voor de viering van een mis op de sterfdag van de stichter. Daaraan ging vaak een dienst vooraf op de avond ervoor. De mis zelf kon gelezen of gezongen zijn. Een luxe uitvoering voorzag erin dat de dienstdoende priester na de viering naar het graf van de overledene ging om daar voor zijn of haar zielenrust te bidden. Een jaargetijde kon ook gepaard gaan met het uitdelen van brood of geld aan de armen. Een veel duurdere variant van dit idee was de stichting van een mis op een bepaalde dag in de week. Deze praktijken stoelden op het door de kerk gepropageerde idee dat als er gebeden werd voor de ziel van een overledene, zijn of haar ziel dan niet zo lang in het vagevuur moest verblijven om daarna in de hemel te worden toegelaten. Het idee van vagevuur als iets dat tussen hemel en hel stond, werd door theologen tussen 1000 en 1200 uitgevonden.⁴⁵ Het verwierf, ook in 's-Hertogenbosch, na 1300 een enorme populariteit. De stichters van een jaargetijde lieten anderen bidden voor hun ziel en de zielen van hun partner of voorouders. Zij lieten niet bidden voor de zielen van anderen, van hen die zich in financieel opzicht geen jaargetijde konden veroorloven. Goedkoper was opname in het 'zielboek', een boek waarin de namen van overledenen waren opgeschreven. Tijdens de viering werden deze namen voorgelezen,

met het verzoek aan iedereen die aanwezig was om voor deze zielen te bidden. In materieel opzicht legden deze praktijken de kerk geen windeieren. De priesters die deze missen opdroegen kregen daarvoor een uitkering.

Het was echter een kleine groep mensen die zich dit financieel kon veroorloven. Het kwam er eigenlijk op neer dat eeuwig leven na de dood voor geld te koop was. Het was Luther die in 1517 de bijl aan de wortel van deze boom zette. Zijn leer zag er heel anders uit. Een mens kon alleen door het aandachtig lezen van de Schrift het geloof vinden. Alleen het geloof kon vervolgens een mens de genade bezorgen die nodig was om in de hemel te komen. Geld of goederen geven garandeerde niet dat je dat doel bereikte. Kortom: het eeuwige leven was niet te koop. Calvijn ging nog een stapje verder. Of een mens de genade kreeg, lag niet aan zijn verdienste of portemonnee, maar was door God alleen voorbeschikt. Luther en Calvijn verkondigden overigens wel dat het geven aan armen en goede doelen de plicht was en bleef van iedere goede christen.

Jaargetijden in de kapel van het gasthuis

Terug naar het gasthuis. In 's-Hertogenbosch werden de meeste jaargetijden gesticht in de parochiekerk, de Sint-Janskerk, terwijl ook de kerken van de minderbroeders-franciscanen en de predikheren onder de Bosschenaren zeer populair waren.⁴⁶ Wat minder favoriet waren de andere kloosterkerken. Ook in de kapel van het Groot Gasthuis, die in 1456 een parochiële status kreeg, werden jaargetijden gesticht. De oudste bekende stichting van een jaargetijde in het gasthuis dateert uit 1499.⁴⁷ Bijna altijd werden zij bij testament gesticht.

Een voorbeeld van hoe dit in zijn werk ging. In 1499 maakten Wouter Dirkszoon van de Pas en zijn vrouw Marie hun testament op.⁴⁸ Zij stichtten een wekelijkse mis in de kerk en bestemden daarvoor de opbrengst van een halve morgen land in de Hoge Vliert. Twintig jaar later ontstond er echter een 'kwestie' over wie uitmaakte wie deze mis mocht opdragen. De notaris die het testament had opgesteld, was tevens kapelaan. In 1519 werd bepaald dat de kapelaan zich had vergist. De mis moest op vrijdag worden opgedragen en de meester van het gasthuis besliste wie dit mocht doen en er dus voor betaald kreeg. De mis werd 's morgens opgedragen, voordat de zieken het 'morgen suijpen' kregen, ofwel hun ontbijt. Het 'morgen suijpen' zal een soep geweest zijn.

42 NL-HtSA, GG, inv.nr. 600, f 131v.

43 Kappelhof 2003.

44 NL-HtSA, GG, inv.nr. 615, f 159r.

45 Eijnatten 2006, 111-112.

46 Aan de uitgave van het dodenboek van de Sint-Janskerk wordt gewerkt.

47 NL-HtSA, GG, inv.nr. 3387.

48 NL-HtSA, GG, inv.nr. 226.



Een hellemond afgebeeld in het Getijdenboek van Katharina van Kleef, Meester van de Hellemond/Meester van Katharina van Kleef, circa 1440 (Morgan Library & Museum, New York, MS M.945, f. 168v, Publiek Domein).

Toen 's-Hertogenbosch in 1629 overging naar de Staten-Generaal, werden in de gasthuiskapel door de kapelaans negen jaargetijden gezongen of gelezen. Daarnaast waren er zes wekelijkse missen en was er een zielboek dat helaas niet bewaard is gebleven. Na de overgang werden deze vieringen meteen stilgelegd.

Een memoriemaaltijd

Het kon ook op een andere manier. In 1575 regelde Hendrik van de Cloot een heel gebeuren.⁴⁹ De man was kanunnik van de Sint-Janskathedraal en kon dus wat schuiven. Hij stichtte een jaargetijde in de kerk van het Groot Gasthuis. Na afloop werden de zieken getrakteerd op wijn, suiker en witbrood, zoals dat gebruikelijk was bij enkele jaargetijden van overleden kapelaans van het huis. De nonnen werden getrakteerd op een maaltijd met gebrad en wijn. Voordat iedereen kon aanvallen moest er gebeden worden voor de overledenen. Voor deze maaltijd was een vast bedrag van tien gulden per keer gereserveerd. Het testament voorzag ook in een bezoek aan het graf na de mis. Tot slot vermaakte Hendrik als aandenken aan de nonnen een schilderij van de barmhartige Samaritaan. Wie het geschilderd heeft, wordt helaas niet vermeld. De barmhartige Samaritaan is de man die niet raszuiver is en op wie door de joden wordt neergekeken, maar hij bekommert zich wel om andere mensen.⁵⁰ Daar konden de nonnen al etend en drinkend over nadenken. Hendrik vond dat het zo moest gebeuren, zeker nu de dienst aan God terugliep. Dat tekende de tijd van 1575: 's-Hertogenbosch was een stad geworden waar de mensen verschillend dachten over hoe het moest. Gereformeerden posteerden zich tegenover mensen die niets moesten hebben van de nieuwe leer en katholiek wilden blijven.

Conclusie

De mensen die in de vijftiende eeuw terechtwamen in het Groot Gasthuis werden verpleegd en verzorgd, maar nauwelijks medisch behandeld. Er was een chirurgijn, maar geen academisch gevormde arts en geen apotheek. Medicijnen kocht men bij in de stad gevestigde apothekers. Het zieke lichaam moest worden gevoed en bedekt, zeker, maar belangrijker vond men de ziel die moest worden gered. Hoewel wegens het ontbreken van betrouwbare gegevens over het aantal bedden/bedsteden een berekening van wat de arme zieken dagelijks te eten en te drinken kregen niet mogelijk is, mogen we ervan uitgaan

dat de zieken goed werden verzorgd. Ze kregen niet alleen rogge- en witbrood, pap en slap bier toegevoerd, maar ook vis en vlees. Het eten werd gekruid met oosterse specerijen als gember, peper en kruidnagel, zodat het stevig smaakte. De zieken lagen in bedsteden tussen linnen lakens met daarop een wollen deken. Er was verwarming in de vorm van een open haard. Een weliswaar zeer inefficiënt systeem van verwarming, maar toch, er werd wat aan gedaan. Patiënten konden er op verhaal komen. Je hoefde geen Bosschenaar te zijn om te worden opgenomen. Iedereen was welkom. Voor velen (de meesten?) was het gasthuis echter wel het voorportaal van de dood. Wie werd opgenomen, behoorde voortaan tot de 'familia' van het huis. Ook de pachters van de hoeven behoorden hiertoe. De arme zieke werd verzorgd naar lichaam en ziel. Na zijn of haar overlijden gingen alle spullen – en doorgaans was dat niet veel – naar het gasthuis. Je kreeg een doodskest van het huis en een graf op het eigen kerkhof. Soms ondernam een bediende van het huis een bedevaart om te bidden voor de ziel van een in het gasthuis overledene. Vanaf 1456 had het gasthuis twee vaste kapelaans in dienst die vrijgemaakt waren voor de zielzorg van de zusters, de meiden, de knechts en de arme zieken. Een kanunnik van de Sint-Janskerk schonk een tiend in Oirschot om deze geestelijken een gegarandeerd inkomen te bezorgen. Een belangrijk onderdeel van het gasthuis was de kapel die vanaf 1456 een parochiële status had. Hier werd dagelijks de mis gelezen of gezongen. Er werden ook jaargetijden gehouden voor de zielen van mensen die zich de aanschaf van zoiets konden veroorloven. Wie minder had, kon zich laten inschrijven in het zielboek. Een andere mogelijkheid was gedenken met een memoriemaaltijd. Vanaf de zestiende eeuw gebeurde dat af en toe. Men at en dronk wat men anders niet kreeg voorgeschoteld, en praatte over en dacht na over de mensen die dit mogelijk hadden gemaakt. Er zal zeker ook zijn gelachen en geroddeld, maar daar reppen de rekeningen niet over...

Ton Kappelhof werkte van 1992 tot 1999 bij het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. Daarvoor was hij van 1979 tot 1992 archivaris van de Godshuizen, een niet meer bestaand complex van zorginstellingen waarvan het Groot Ziekengasthuis deel uitmaakte. Het grootste deel van zijn publicaties is te vinden op www.academia.edu.

⁴⁹ NL-HtSA, GG, inv.nr. 237.

⁵⁰ Evangelie van Lucas, 10, vers 30-37.

Literatuur en verantwoording

Archieven

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief Groot Gasthuis tot 1810 (afgekort als GG), diverse inventarisnummers.

Literatuur

COOPMANS, J., 1964: *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch).

EIJNATTEN, J. VAN & F. VAN LIEBURG, 2006: *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum).

KAPPELHOF, A., 1986: 'Enige aspecten van de productie, handel en consumptie in wollen en linnen stoffen in Den Bosch (1435-1650)', in: *Textielhistorische Bijdragen* 26 (1986), pp. 723.

KAPPELHOF, A., 2003: 'Gasthuizen – armenhuizen? Een onderzoek in Bossche testamenten', in: *Bossche Bladen*, nr. 5, pp. 53-58.

KAPPELHOF, A., 2023: 'Verplaatsing van het Groot Gasthuis', in: *Silva*, jrg. 4, nr. 2, pp. 2-11.

NIEUWENHUIZEN, J. VAN DEN, 1976: *Oorkondenboek van het Sint-Elizabethhospitaal te Antwerpen (1226-1355)* (Brussel).

POT, T., 1988: 'Een gebitsonderzoek van het 18e eeuwse grafveld St. Janskerkhof 1984', in: *Kroniek Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek*, ('s-Hertogenbosch), nr. 1, pp. 125-149.

Nobel initiatief in steen verankerd

Achtergrond en motieven van de oprichters van de Van Lanschot Stichting

Jos Wassink

In 's-Hertogenbosch roept de naam Van Lanschot associaties op met een welgestelde bankiersfamilie. Met kantoren aan de Hooge Steenweg en met de Van Lanschot-toren bij het station neemt het bedrijf prominente plekken in.¹ Al bijna twee eeuwen heeft de familie Van Lanschot nauwe banden met 's-Hertogenbosch. Leden van de familie waren ook actief in het culturele, maatschappelijke en politieke leven in de stad. In twee voorgaande afleveringen van *Silva* werden artikelen gepubliceerd over respectievelijk de oprichting, de organisatie en de bewoners van de Van Lanschotstichting.² In deze bijdrage richt ik het vizier op de oprichters zelf, de familie, achtergrond en de motieven.

Frans Auguste Joseph van Lanschot, samen met zijn vrouw de oprichter van de Van Lanschot Stichting, stamde uit een familie die in de achttiende eeuw aanzienlijke economische en politieke macht had verworven in Staats-Brabant. Zijn voorvader Cornelis van Lanschot, de eerste van de familie die in 's-Hertogenbosch woonde, was op 3 oktober 1711 in Loon op



De panden van de bank Van Lanschot Kempen aan de Hooge Steenweg in het oude centrum van 's-Hertogenbosch. De panden moesten oud en voornaam lijken. In de twintigste eeuw werden de gevels door architect H.W. Valk (1881-1973) in een historiserende stijl gegoten (foto Ronald Glaudemans, november 2024).

Een imposant wapenschild van Van Lanschot aan de gevel moet het kantoorpand aan de Hooge Steenweg in 's-Hertogenbosch nog meer cachet geven (foto auteur, februari 2024).

Zand katholiek gedoopt. Net als zijn vader werd hij brouwer. Zijn grootvader Cornelis Paulus van Lanschot was in Zundert vorster geweest, een functionaris van het gerecht. Als wapen voerde hij drie bomen en een rode burcht.³ In 1737 verhuisde Cornelis van Loon op Zand naar 's-Hertogenbosch om daar een handel in koloniale waren te starten.⁴

¹ De bank heet sinds 2017 Van Lanschot Kempen.

² Wassink 2023; Wassink 2024.

Zie ook: <https://www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva> (geraadpleegd 26-03-2024).

³ Govers 1987, 13.

⁴ Ravestijn 1941, 11.



De entree van de Van Lanschot-toren, een van de iconen van het Paleiskwartier, pal achter het station van 's-Hertogenbosch (foto auteur, februari 2024).

Via de haven in de binnenstad werden goederen die vielen onder het monopolie van de Verenigde Oost-Indische Compagnie aangevoerd om vandaar over land naar de Meierij, Oostenrijks Brabant, Luik en het Duitse Rijk te gaan. Van Lanschot handelde onder meer in koffie, thee, suiker, rijst en specerijen.⁵

De negotie legde hem geen windeieren. In 's-Hertogenbosch wist hij aan de Markt het huis De Gulden Ketel en de aangrenzende panden De Hemel en Het Wit Lam te verwerven. Hij stierf in 1789, het jaar van de Franse Revolutie. Zelf was hij niet politiek geëngageerd. Zijn zoon Godefridus (1743-1799), die al vanaf 1767 firmant was in de zaak, des te meer. Hij werd een fanatiek aanhanger van de moderne politieke stroming van de patriotten. De Van Lanschots behoorden binnen enkele decennia tot de

⁵ Govers 1972, 44; Ravestijn 1941, 20. Koloniale goederen werden verbouwd op plantages waar mensen in slavernij werkten. De bank Van Lanschot Kempen heeft twee jaar geleden onderzoek laten doen naar het slavernijverleden door twee historici, verbonden aan de Universiteit Leiden. Zie: Fatah-Black 2022.



De architectuur van de Van Lanschottoren doet denken aan hoge gebouwen in Chicago van een eeuw geleden: imposante utiliteitsbouw (foto auteur, februari 2024). Olivier Rieter wees er in zijn proefschrift over nostalgie in Noord-Brabant op dat het kunstmatige patina op het dak van de toren ook een referentie is aan het verleden (Rieter 2018, 18).

voornaamste en rijkste families van 's-Hertogenbosch. Met het aantreden in 1799 van Franciscus A.A. van Lanschot (1768-1851), de zoon van Godefridus, kwam de derde generatie Van Lanschot in 's-Hertogenbosch aan het bewind van het kapitaalcrachtige bedrijf. De firma had rond 1806 een jaaromzet van 40.000 gulden. Destijds werd een winkel met een jaaromzet van 10.000 gulden al als een zeer aanzienlijke zaak gezien.⁶ Franciscus was allang meer groothandelaar dan winkelier. Hij was 'le fondateur de la fortune'.⁷ Hij zorgde ervoor dat naast de goederenhandel het incassobedrijf een belangrijke poot werd. Naar hem is de bekende bankiersfirma genoemd. De goederenhandel, die nog onder zijn zoon Augustinus Cornelis (1794-1874) van groot belang was, werd pas afgestoten onder Godefridus L.H. (1835-1907). Het bankbedrijf verhuisde naar de Hooge Steenweg, waar nu nog aan een 'gehistoriseerd' pand een uithangbord van de firma prijkt.

Haute chic

Nadat de familie was opgeklommen tot de haute chic van Noord-Brabant werd er veelal verbleven op buitenplaatsen.⁸ Augustinus Cornelis van Lanschot en zijn vrouw Maria Helena Oomen woonden een groot deel van het jaar op het landgoed Zegenwerp in Sint-Michielsgestel. Het echtpaar had vier zonen en een dochter, Maria. De oudste zoon, Frans (mr. F.A.J.), werd jurist en ging niet werken in de firma van de familie. Hij richtte de Van Lanschot Stichting op. De tweede zoon, Augustinus (A.J.A.), koos wel voor een carrière in het geldwezen, maar buiten het ouderlijk bedrijf. Hij werd agent van De Nederlandsche Bank. Het was Godefridus L.H., gewoonlijk Fried genoemd, de derde zoon, die zijn vader opvolgde in de firma. De jongste zoon, Henri (mr. H.F.M.), studeerde evenals de oudste rechten in Leiden. De laatste twee jaar van zijn leven was hij burgemeester van 's-Hertogenbosch, tot zijn dood op 11 december 1883 op 41-jarige leeftijd. Hij was net als zijn broers Frans en Augustinus nogal liberaal katholiek en lag daarom niet zo goed bij de katholieke clerus en evenmin bij een groot deel van de katholieke politieke elite, die wars was van het economisch liberalisme. De katholieke pers in die dagen, met name *Het Huisgezin* en *De Maasbode*, betreurde de aanstelling van een Van Lanschot die zich nog net katholiek noemde.⁹ In november 1882 werd hij ernstig ziek en kon hij de



Links: Augustinus Cornelis van Lanschot (1794-1874) was de vader van Frans A.J. van Lanschot, de oprichter van de Van Lanschot Stichting. Fotograaf onbekend, ca. 1860 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, 0009676).

Rechts: Maria Helena van Lanschot-Oomen (1809-1889). Moeder van de oprichter van de Van Lanschot Stichting. Onbekende fotograaf, ca. 1860 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, 0009679).

taken van burgemeester niet meer uitoefenen. Zoals zal blijken werd in de praktijk door Frans aan dat liberale gedachtegoed minder zwaar getild. De initiatiefnemer van de Stichting stelde zich meer katholiek emancipatorisch op.

Frans van Lanschot

Als kind en zeker als oudste zoon van het echtpaar Augustinus Cornelis van Lanschot en Maria Helena Oomen trof Frans het financieel zeer goed. Na het overlijden van zijn ouders werd hij de nieuwe pater familias van de Van Lanschots. Voor het eerst was nu niet meer de zakelijk leider het hoofd van de familie. Hij werd geboren op 10 februari 1833 en leefde in een tijd van veel veranderingen op maatschappelijk, economisch en technisch gebied. Enkele decennia voor zijn geboorte hadden katholieken op politiek terrein nog vrijwel niets te zeggen en behoorden ze nauwelijks tot de economische en culturele elite van Brabant. Frans kon als twaalfjarige naar een internaat in Katwijk om zijn gymnasium te doen. Deze in 1831 door de gefortuneerde priester baron Van Wycersloot van Schalkwijk opgerichte school zou geheel in handen van jezuïeten komen. Hier werd korte metten gemaakt met het minderwaardigheidsgevoel van katholieken in Nederland. Degelijk onderwijs zorgde ervoor dat de jongens zich vormden tot zelfbewuste

⁶ Eerenbeemt 1955, 132, 133.

⁷ Govers 1987, 18.

⁸ Als niet-adellijike familie werden de Van Lanschots wel onderdeel van het adellijike familiecomplex in Noord-Brabant. In 1927 werd vanuit de familie tevergeefs een verzoek tot verheffing in de adelstand gedaan. Douma 2015, 135, 136, 187, bijlagen p. 50.

⁹ Govers 1972, 250, 251.



Een blad met familiewapens, waarschijnlijk door Frans A.J. van Lanschot zelf getekend (NL-HtBHC, Van Lanschot, 280, map met genealogische aantekeningen gemaakt door Frans A.J. van Lanschot, ca. 1885).

katholieken die zich ook maatschappelijk profileerden.¹⁰ Frans leerde er te leven met de mores van een 'gestichtssamenleving'.

Proefschrift

In 1851 verliet hij Katwijk om in Leiden rechten te studeren. Rudolf Thorbecke, die in de Sleutelstad het hoogleraarschap had bekleed, was toen al bijna twee jaar minister van Binnenlandse Zaken en leider van een kabinet dat onder meer met steun van de katholieken probeerde de nieuwe grondwet te implementeren. Aan de rechtenfaculteit werd de jonge katholieke Brabander geconfronteerd met Thorbeckes constitutie en zijn liberale ideeën. In 1856 promoveerde Frans op het proefschrift *Stichtingen als Rechtspersonen beschouwd*. Dit werk was zeker voor die tijd een zeer gedegen studie van 153 pagina's.¹¹ Ook voor de hedendaagse jurist of historicus is het nog een heldere uiteenzetting. Frans greep niet zozeer terug op de geschiedenis van de vele Bossche instellingen voor armenzorg, maar plaatste zijn onderwerp in een breder kader.¹²

In zijn proefschrift zijn enkele frappante passages aan te wijzen die veel zeggen over hemzelf en zijn mogelijk al latente plannen voor de oprichting van een stichting. 'Iemand die geheel zijn leven heeft gewijd aan het edel doel om de maatschappij nuttig te zijn, kan zich geprikkeld gevoelen, dat na zijn dood ook zijn vermogen aangewend worde tot hetzelfde nuttig of weldadig einde.' Deze zinsnede zou voor Frans het motief voor de oprichting van de Stichting geweest kunnen zijn. Wat minder persoonlijk, maar niettemin wel van toepassing is de opmerking: 'Een stichting ontstaat alzoo door de samenwerking van den stichter en het staatsgezag.' Een pagina verderop in zijn boek schrijft hij: 'De stichtingsbrief is de grondwet der stichting.'¹³ Geheel volgens deze strakke opvatting handelde hij in het laatste decennium van zijn leven bij de oprichting van zijn Stichting.

Van student tot notabele

Frans werkte korte tijd als advocaat. Twee jaar na de

¹⁰ Zie: Beld 2018.

¹¹ Het werk werd destijds uitgebreid gerecenseerd door de vooraanstaande Haagse jurist A.A. de Pinto. Zie: Pinto 1857.

¹² Jos Coopmans promoveerde op 9 april 1964 aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op *De Rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629*. Het is de vraag of Coopmans, die een jaar later werd benoemd tot buitengewoon hoogleraar Oud Vaderlands Recht aan de Katholieke Hogeschool in Tilburg (nu Tilburg University), op de hoogte was dat een Bosschenaar al eens eerder een rechtshistorisch proefschrift had geschreven over liefdadige stichtingen. Ook zijn paranimfen, de juriste A. van der Bruggen (zijn vrouw) en L. Pirenne (rijksarchivaris in Noord-Brabant), wisten dit wellicht niet. Uit het bronnengebruik van Coopmans blijkt hiervan in ieder geval niets. Het is ook mogelijk dat het werk voor Coopmans geen meerwaarde had.

¹³ Lanschot 1856, 12, 33, 34.

verdediging van zijn proefschrift werd hij bij de griffie van de provincie Noord-Brabant benoemd tot hoofd van de nieuwe afdeling Statistiek. Van een Leidse student werd hij in korte tijd een man van aanzien in de Bossche kring van notabelen. Hij werd voorzitter van het Noord-Brabants Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Hoewel hij kosmopolitisch was ingesteld, richtte zijn historische belangstelling zich ook op de stad 's-Hertogenbosch. Zo was hij lid van de commissie voor de restauratie van de Sint-Jan. Hij had ook grote interesse voor archiefbronnen. In opdracht van de commissaris van de Koning deed hij onderzoek in de provinciale en lokale archieven om archivalia te vinden die met België geruild konden worden. De rijksarchivaris in Den Haag, R.C. Bakhuizen van den Brink, had hem graag gezien als provinciaal archivaris in Noord-Brabant, maar dat gebeurde niet. Frans koos een veilige route voor zijn carrière. In 1860 werd hij benoemd tot substituutofficier van justitie bij de arrondissementsrechtbank van 's-Hertogenbosch, om enige tijd later officier van justitie te worden. Hij eindigde zijn ambtelijke loopbaan als raadsheer bij het gerechtshof te 's-Hertogenbosch.

Zijn benoeming in 1873 tot broeder van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, de Zwanenbroederschap, vergrootte zijn status in de Bossche samenleving nog meer. Zijn diploma van de Zwanenbroederschap draagt de handtekening van oom Godefridus L.H. van Lanschot, die als toeziend proost van deze uiterst exclusieve broederschap trots op zijn neef moet zijn geweest. Godefridus was de eerste Van Lanschot die in het exclusieve gezelschap werd opgenomen. Nu ook Frans was toegelaten, leek de positie van de familie in de hoogste kringen van Brabant bestendig.

Zijn huwelijk en familieleven

In 1867 trad Frans in het huwelijk met de rijke Rotterdamse koopmansdochter Paulina Gerardina Johanna Fuchs (1836-1914), een zus van de vrouw met wie zijn broer Augustinus een jaar eerder was getrouwd.¹⁴ Broer Augustinus woonde met zijn echtgenote Johanna Arnolda Jacoba Fuchs op Kasteel Maurick. Ze kregen, in tegenstelling tot Frans en Paulina, een aantal kinderen. Johanna stierf echter al in 1874. Frans en Paulina onderhielden nauwe contacten met de kinderen van Augustinus en Johanna. Frans werd toeziend voogd over de minderjarigen.¹⁵ De oudste zoon, August Willem Johan van Lanschot, zou de eerste penningmeester-secretaris worden van de stichting die zijn oom en tante zouden oprichten.

¹⁴ Govers 1972, 235.

¹⁵ NL-HtBHC, Van Lanschot, 372, akte van benoeming van F.A.J. van Lanschot tot toeziend voogd.

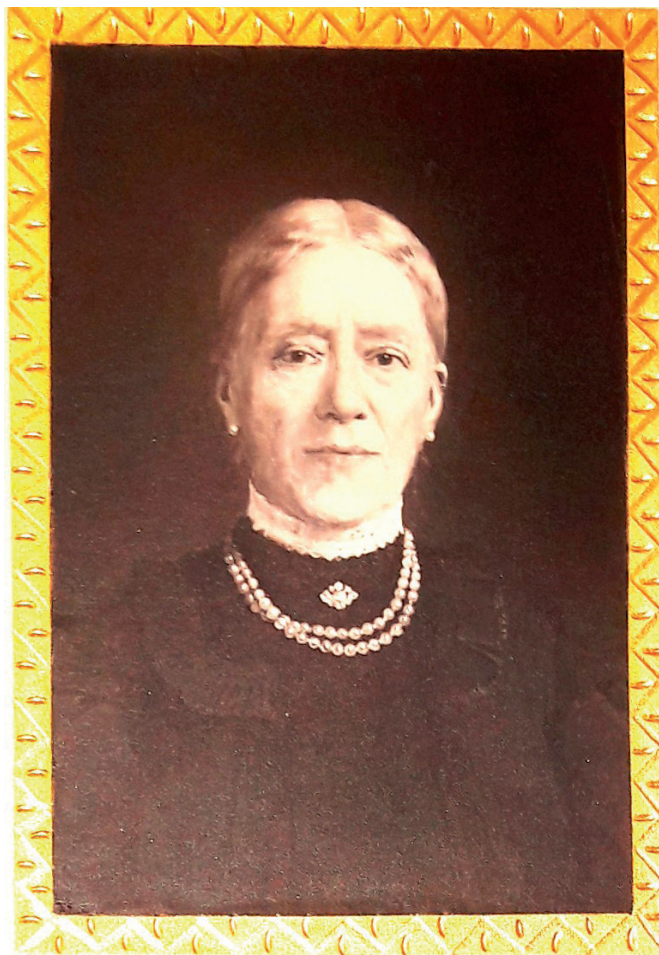


Portret van Frans A.J. van Lanschot, ca. 1906 (NL-AgaENK, ASJMJ, 20047, huldeboek).

Paulina was actief op sociaal terrein. Vanaf 1885 zette ze zich in voor de 'Maatschappij tot verzachting van het lot van kraamvrouwen en hare pasgeboren kinderen' in de provincie Noord-Brabant. Tien jaar later werd ze voorzitter van deze vrouwenorganisatie. Armlastige kraamvrouwen die van 'goed en zedelijk gedrag' waren, konden bij de Maatschappij een aanvraag indienen voor een pak met kleding voor hun kindje. Frans en Paulina woonden in het huis De Wereld in de Peperstraat, een van de deftigste woonhuizen in de chicste straat van de hoofdstad van Noord-Brabant.¹⁶

In 1889, zijn moeder is dan gestorven, stopte Frans met zijn werk als raadsheer. Hij erfde landgoed Zegenwerp van zijn ouders. Het voorname huis met de tuinen aan de Dommel was onder het echtpaar Van Lanschot-Oomen vooral 's zomers het centrum van het familieleven geweest. Onder Frans en Paulina bleef dat zo. Hoewel hij geen firmant in het familiebedrijf was geworden, ging het Frans financieel voor de wind. Zijn inkomen werd in 1894, het jaar waarin de Van Lanschot Stichting werd opgericht, geschat op 25.000 gulden. Hij stond voor de belas-

¹⁶ Het huidige adres is Peperstraat 15.



Portret van Paulina Fuchs, echtgenote van Frans A.J. van Lanschot, ca. 1906 (NL-AgaENK, ASJMJ, 20047, huldeboek).

tingen op de lijst van de hoogst aangeslagenen van de regio. Als hij met zijn vrouw niet op Zegenwerp verbleef, vertoefde hij gewoonlijk in Rome of aan de Italiaanse meren. Hun woningen werden stijlvol ingericht. Aan de wanden hingen schilderijen van Hollandse meesters uit de zeventiende en achttiende eeuw. Er waren ook landschappen van negentiende-eeuwse meesters als Weissenbruch en Koekoek.¹⁷ Hij leefde royaal van zijn centen, maar besteedde ook het nodige aan sociale en culturele doelen.

Studiebeurs

Zoals hij in 1894 een deel van zijn kapitaal beschikbaar stelde om via de Van Lanschot Stichting oude alleenstaande vrouwen een goede oude dag te bezorgen, zo bestemde hij ook een deel van zijn vermogen aan een studiebeurs voor jongeren in de familie Van Lanschot.¹⁸ Op 7 januari 1898 werd voor de notaris de stichtingsakte opgemaakt van de 'Van Lanschot's Beurzen Stichting te 's-Hertogenbosch'.

¹⁷ NL-HtBHC, Van Lanschot, 657, aankoop schilderijen.

¹⁸ NL-HtSA, Provisoren Beurzenstichting, 2, beurzenstichting Van Lanschot; NL-HtBHC, Bestuur Noord-Brabant, 10831-10851, rekeningen beurzenstichting F. van Lanschot; NL-HtBHC, Van Lanschot, 282, oprichting studiebeurs.

Effecten ter waarde van tienduizend gulden en ruim zes hectare hooi- en weiland werden ingebracht om de uitkeringen aan de studerende familieleden – zowel mannen als vrouwen – te verstrekken. In de akte werden de rechthebbende familieleden duidelijk benoemd. Zij die een academische graad behaalden werden extra beloond. Uiteraard diende de student katholiek te zijn. 'Van Lanschot's Beurzen Stichting' viel onder het bestuur over de 'Beurzenstichtingen voor de Stad en voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch'. Na de financiële zaken goed geregeld te hebben, overleed Frans in 1903 te Rome. Hij werd daar begraven op Campo Santo dei Tedeschi. Zijn vrouw, Paulina Fuchs, overleed elf en een half jaar later te 's-Hertogenbosch.¹⁹

Frans had als collatoren van zijn beurzenstichting, die het begevingrecht hadden, een aantal verwanten aangesteld, onder wie de genoemde neef August Willem Johan van Lanschot. Deze geliefde verwant werd bij de Van Lanschot Stichting feitelijk de opvolger van Frans. Hij genoot respect als een echte kasteelheer in Vught. Dat bleek wel toen hij na zijn huwelijk, dat in 1910 in Brussel werd gesloten, in Vught terugkwam. Hij en zijn vrouw Marie Lagasse werden met veel eerbetoon onthaald.²⁰ Op verschillende plaatsen in het dorp, zoals in de Taalstraat en bij kasteel Maurick, waren erepoorten opgericht ter verwelcoming van het bruidspaar. Na de dood van August bleef zijn vrouw op het kasteel wonen. De weduwe Van Lanschot zette zich als regentes in voor het bestuur van de Van Lanschot Stichting. Waardepapieren van de Stichting bleven nog lang op het kasteel bewaard. Zij overleefde de Stichting ruimschoots en stierf in 1963.

Exploitatiehof

Frans had in zijn Leidse periode geleerd hoe zijn 'hofje' juridisch geregeld moest worden. Eerder, in zijn Katwijkse jaren, had hij de 'gestichtssamenleving' leren kennen en dat model zou deels toegepast worden bij de huisvesting. In de 'liefdadigheidshofjes' voor armen en bejaarden die al vanaf de middeleeuwen werden opgericht, waren de bewoners zelfstandig en hadden ze een eigen ruimte. De organisatiestructuur van de nieuwe stichting was moderner en typerend voor een 'exploitatiehofje'.²¹ De leefwijze in een dergelijk hofje zou meer aansluiten bij de stijl van wonen in de internaten en in de bastions van de nieuwe katholieke congregaties die als paddenstoelen uit de grond rezen.

¹⁹ F.A.J. van Lanschot overleed op 20-03-1903 en P.G.J. Fuchs op 16-09-1914. NL-HtBHC, Van Lanschot, 290, kosten voor het graf F.A.J. van Lanschot in Rome in eeuwige eigendom.

²⁰ Marie heette voluit Maria Gertruda Julie Charlotte Mathilde Hubertina Ghislaine Lagasse.

²¹ Kingma 2018, 31.



August W.J. van Lanschot, penningmeester-secretaris van de Van Lanschot Stichting. Hij werd later burgemeester van Vught. Hier is hij verkleed als zwaarddrager van Karel V voor de historische optocht in het kader van het 700-jarig bestaan van 's-Hertogenbosch, 1885 (foto C.F. Cordes, 1885, Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, 0009271).

De Brabantse hoofdstad was in de tweede helft van de negentiende eeuw feitelijk de hoofdstad van herrijzend katholiek Nederland. Er was sinds het herstel van de bisschoppelijk hiërarchie in 1853 weer een bisschop. Joannes Zwijsen, de bisschop van 's-Hertogenbosch, werd tevens aartsbisschop. Restauratiewerk maakte van de Bossche Sint-Jan een welhaast neogotische kathedraal waar het katholieke geloof in volle luister gevierd werd.²² De jezuïeten die na de verovering van de stad in 1629 door Frederik Hendrik fanatiek hun contrareformatorisch werk hadden gedaan vanuit een klooster in de Verwersstraat, keerden niet meer blijvend terug naar de stad. Wel vestigde zich in de Brabantse hoofdstad in de negentiende eeuw een door een jezuïet, pater Mathias

²² Boekwijt 2010, 276.

Wolff, opgerichte congregatie: de zusters van JMJ.²³ Frans van Lanschot zal affiniteit gevoeld hebben met de op educatie en intellect ingestelde zusters. Hoewel zijn weduwe pas in 1904, een jaar na zijn dood, een contract sloot met de zusters voor de verzorging van de bewoonsters van de Stichting, gebeurde dat hoogstwaarschijnlijk in zijn geest.

De meeste zusters van JMJ in 's-Hertogenbosch waren goed opgeleid, vooral ook in latere jaren. Sommigen hadden zelfs een universitaire studie gevolgd. Een enkeling was gepromoveerd tot doctor. Over dergelijke promoties werd niet bescheiden gedaan; ze werden uitgebreid gevierd. Op 2 mei 1931 promoveerde zuster Agnes Dicker cum laude tot doctor in de letteren en wijsbegeerte aan de Rooms Katholieke Universiteit Nijmegen (nu Radboud Universiteit) op een proefschrift over de grote kerkvader Augustinus.²⁴ Voor de academische plechtigheid in de Nijmeegse aula was heel veel animo en de congregatie werd daarbij goed vertegenwoordigd.²⁵

Motieven oprichting Van Lanschot Stichting

Door het stichten van een hofje trad Frans in de voetsporen van Bossche notabelen uit voorgaande eeuwen. De culturele belangstelling van de katholieke elite in de negentiende eeuw richtte zich op de middeleeuwen en de renaissance, op de tijd vóór de reformatie. Frans had, zoals ook bij de aristocratie veel voorkwam, een bijzondere interesse voor de Romeinse oudheid. Het is niet toevallig dat het gebouw van zijn Stichting een gevel in de stijl van de neorenaissance kreeg, naar de mode van die tijd. Een neogotisch front zou hij wellicht te kerkelijk en te triomfantelijk gevonden hebben. Het gebouw moest indruk maken. De in steen uitgehouwen naam van de stichting en de wapenschilden van de stichters boven de ingang waren direct te herleiden naar de oprichters, zodat de roem op hen kon afstralen. De schilden veredelen het gebouw. Daar kon met trots gewoond worden.

Bij Frans en Paulina speelden dus meer dan alleen filantropische motieven. Ze wilden zichzelf ook positioneren in de hoogste kringen van Brabant. Frans heeft net niet meer mogen meemaken dat koningin Wilhelmina in 1904 het klooster Mariënborg bezocht.

²³ Driessen 2015, 11, 33; Andel 2012, 16-19; De Pédagogie Chrétienne, de voorloper van de congregatie van Jezus, Maria en Jozef (JMJ), werd op 29 juli 1822 opgericht te Amersfoort. In 1826 kwam er in Engelen een vestiging en in 1841 een tehuis in 's-Hertogenbosch in de Kerkstraat. In 1857 werd het complex van het voormalige refugiehuis van de Abdij van Postel aan de Postelstraat aangekocht. In 1871 werd het moederhuis overgeplaatst van Engelen naar 's-Hertogenbosch. Op 29 juli 1897 werd de eerste steen gelegd voor het grote neogotische gebouw aan de Sint Janssingel.

²⁴ Dicker 1931.

²⁵ NL-AgaENK, ASJMJ, 5512, jaartal, 1.



Een pagina uit het huldeboek ter gelegenheid van twaalf-en-een-halfjarig bestaan van de Van Lanschot Stichting (NL-AgaENK, ASJMJ, 20047, huldeboek).

Waarschijnlijk deed ze ook de Stichting aan. In ieder geval trok de Stichting voor de versiering een bedrag van maar liefst veertig gulden uit.²⁶ Negen jaar eerder had Wilhelmina de Brabantse hoofdstad ook al eens bezocht, samen met haar moeder, koningin-regentes Emma. Nu was ze samen met haar man Hendrik en verbleef ze zelfs vier dagen in de stad en de regio, van 17 tot 20 augustus. De feestvreugde in 's-Hertogenbosch leek zo op het oog ongekend. De protestantse vorstin deed er alles aan om geliefd te worden bij alle bevolkingsgroepen. Met name de katholieke bovenlaag voelde zich vereerd met het bezoek. Hun leden waren volwaardiger Nederlanders geworden. Het gewone katholieke volk was minder blij. De aubades en optochten waren strak geregisseerd. Rooms 's-Hertogenbosch liet zich niettemin met trots zien aan de jonge koningin.

²⁶ NL-HtBHC, Van Lanschot, 885, kasboek, 22, fl. 40,- voor F. van Beekum voor versiering ter gelegenheid van het bezoek van de koningin.



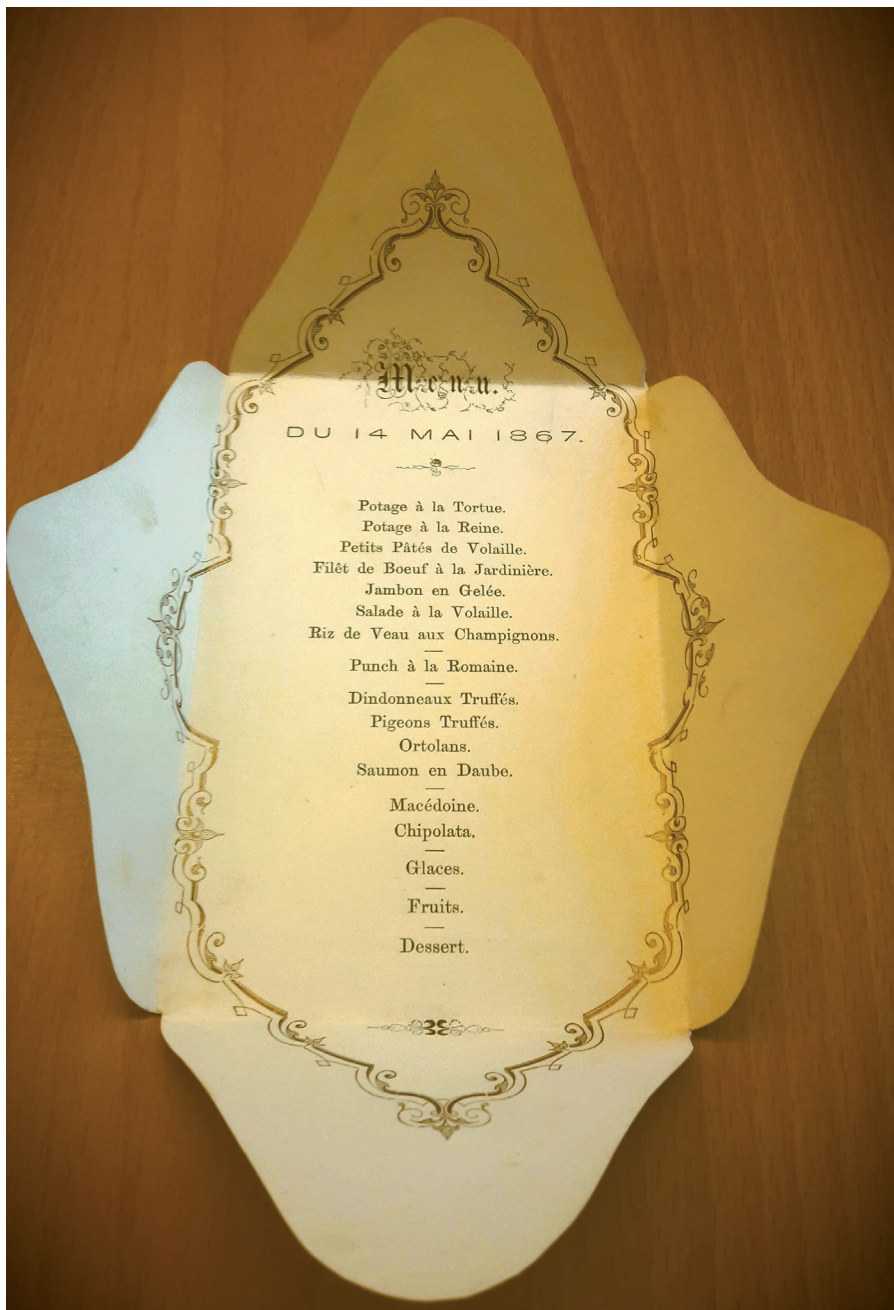
De statige entree van de Van Lanschot Stichting (foto Ronald Glaudemans, november 2024).

Aristocratische tendensen

Hoewel pas in 1927 officieel door de familie Van Lanschot een vergeefse poging werd gedaan om in de adelstand te worden verheven, zijn er in de negentiende eeuw al tendensen tot aristocratisering. Een leven op buitenplaatsen, zoals de kastelen door de 'echte' adel veelal werden genoemd, paste daarbij. Zegenwerp bood zeker het vereiste decorum. Ook het collectioneren van voorwerpen die tot het nationale erfgoed behoorden, gaf standing aan de familie.²⁷ In de huizen van Van Lanschot hingen oude Hollandse meesters aan de wanden. De interesse in archeologie, geschiedenis, heraldiek en genealogie deelde Frans met veel edellieden.²⁸ Rome, een stad die in de aristocratische traditie van een *grand tour* beslist aangedaan moest worden, bleef de geliefde plaats voor Frans. De negentiende eeuw was de eeuw van het verzamelen. Het verleden werd geherwaardeerd voor nationale en confessionele doeleinden. Frans deed daar enthousiast aan mee.

²⁷ Müller 2023, 11, 13, 15, 16, 20.

²⁸ Govers 1972, 259



Menukaart van het diner ter gelegenheid van het huwelijk van Frans A.J. van Lanschot en Paulina Fuchs op 14 mei 1867 te Rotterdam (NL-HtBHC, Van Lanschot, 265).

De elite, zowel de liberale, katholieke als liberaal-katholieke, waartoe de Van Lanschots destijds gerekend werden, vertoonde groots en edelmoedig gedrag. De oprichting van een stichting voor wel-dadigheid was dan ook een nobele geste. De Van Lanschot Stichting gaf cachet en distinctie aan de naamgevers. Het waren de regenten, leden van de familie, die de Stichting bestuurden. Samen met de zusters van JMJ wisten zij wat goed was en daarbij werd geen andere bemoeienis geduld. Nog in 1940 maakte de Bossche burgemeester Frans Johan van Lanschot, destijds ook regent van de Stichting, de lokale politici duidelijk waar de grenzen lagen.²⁹

²⁹ Wassink 2023, 16.

Hij hield bovendien de Bossche gemeenteraad voor dat de stad zich gelukkig mocht prijzen dat er nog zoveel oude stichtingen voor weldadigheid functioneerden. Hij had daarbij kunnen vermelden dat de gemeente al eeuwen een zekere naam en faam had als plaats waar omgekeken werd naar de armlastigen. Voor de wandversiering in de hal van het Bossche stadhuis schilderde Anton Derkinderen daarom eind negentiende eeuw nog een tafereel waarin de werken van de charitas werden uitgebeeld. De burgemeester zei echter dat de behoeftigen in zijn stad beter af waren dan in de moderne, snel gegroeide steden als Tilburg, Enschede en Hilversum. Daarbij liet hij impliciet zijn angst voor bepaalde moderne maatschappelijke ontwikkelingen merken.³⁰

Parallellen met het Tilmanshof

Frans van Lanschot, de initiatiefnemer tot oprichting van de Stichting, kreeg met zijn filantropisch ogende instelling navolging in 's-Hertogenbosch van zijn neef Victor Tilman (1839-1920). De Bossche families Tilman en Van Lanschot waren verwant en verkeerden in de stad in dezelfde hoge maatschappelijke kringen.³¹

Er zijn veel parallellen te trekken in het leven van beide stichters. Hun gemeenschappelijke grootouders waren Franciscus Antonius Augustinus van Lanschot (1768-1851) en Jacoba Catharina Maria van Rijckevorsel (1769-1838). Ook de familie Tilman bestond uit zeer vermogende lieden die actief waren in het bankwezen. Beide families komen oorspronkelijk van buiten 's-Hertogenbosch. De Van Lanschots kwamen in de achttiende eeuw in de hertogstad; Toussaint Joseph Tilman vestigde zich er in 1812 vanuit Visé bij Luik. De families speelden al snel een actieve rol in de Bossche samenleving, zowel op maatschappelijk als op politiek terrein.

Net als de initiatiefnemer van de Van Lanschot Stichting trad Victor Tilman niet in de voetsporen van zijn vader in het zakenleven, maar startte hij zijn carrière als advocaat. De toga trok hij aan na zijn studie rechten in Leiden, die eveneens werd afgesloten met een promotie (weliswaar louter op stellingen, zoals destijds heel gebruikelijk).³² Hij werd nimmer rechter. Het Zwanenbroederschap was ook voor hem weggelegd. In 1869 trouwde hij met Josephina Philomena Rouppe van der Voort (1840-1910), een dochter uit een andere welgestelde Bossche familie. Het echtpaar bleef kinderloos, net als de fondateurs van de Van Lanschot Stichting. Zoals Frans van Lanschot het goed kon vinden met zijn neef die mederegent werd



Constant Tilman en Marie Louise Rouppe van der Voort op hun huwelijksreis in 1887 (foto C.F. Cordes, Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, 00090363).

in de Van Lanschot Stichting, had Victor Tilman een nauwe band met zijn oomzegger Constant Tilman (1864-1941). Beide Tilmans hadden panden in de Vughterstaat in 's-Hertogenbosch en waren getrouwd met een Rouppe van der Voort.³³

Anders dan bij de Van Lanschot Stichting, waar Frans van Lanschot eerst een stichting oprichtte en vervolgens de huisvesting realiseerde, startte Victor Tilman in 1896 aan de rand van de oude stad met de bouw van huizen. Pas ongeveer tien jaar later werden deze in een stichting van weldadigheid ondergebracht.³⁴ Niet alleenstaande vrouwen, maar 'minvermogene huishoudingen', bij voorkeur katholieke, konden een beroep doen op hulp en zo in aanmerking komen voor het huren van een woning.³⁵ Ook hier had het dienstpersoneel voorrang, zo ging althans het verhaal in de familie Tilman.³⁶ Of dat ook werkelijk gebeurde, is net als bij de Van Lanschot Stichting onduidelijk. Wellicht werd ook de Stichting Tilmanshof

³³ Leeuwen 2023, 11-13, beeld 2.

³⁴ Victor Theodore Marie Joseph Tilman stichtte op 09-10-1907 de Stichting Tilmanshof. De woningen hebben nu het adres Parklaan 14a tot en met 21. Anders dan bij de Van Lanschot Stichting werd de Stichting Tilmanshof niet opgericht bij gelegenheid van het zilveren huwelijk van de stichter.

³⁵ Leeuwen 2023, 24, 25.

³⁶ Leeuwen 2023, 7, 24, 25, 33 en afbeelding 35. Bij het Tilmanshof zijn de meeste huurders arbeiders. Voor Van Leeuwen is het onduidelijk of het personeel van Tilman is. Archivalia over inkomsten uit huur bij de Stichting Tilmanshof ontbreken. Bij de familie Tilman en de Stichting Tilmanshof zijn, evenals bij de Van Lanschots en de Van Lanschot Stichting, weinig archiefstukken over de stichtingen te vinden. Blijkbaar werd de waarde van het documenteren en archiveren niet ingezien, omdat ze vooral gericht waren op het praktisch beheer van de stichtingen. Van beide stichtingen zijn wel de oprichtingsakte bewaard gebleven.

³⁰ NL-HtSA, Notulen, 220-223.

³¹ Duijvendak 1990, 99-103.

³² In 1867 promotie van Victor Tilman te Leiden tot doctor in het Romeins en hedendaags recht.

behoorlijk commercieel gedreven. In 1961 deed de Stichting Tilmanshof de woningen van de hand.³⁷

Tot slot

De geschiedenis van exploitatiehofjes eindigde in de twintigste eeuw. De overheid, woningbouwcorporaties en zorginstellingen namen de taken van de regenten over. Gelukkig kwam er in de jaren zeventig van die eeuw weer waardering voor de markante gebouwen.³⁸ De naam 'Van Lanschot's Stichting' en de wapens van de stichters zijn duurzaam in steen verankerd. Het gehele complex van de Stichting aan de Sint-Janssingel staat nog altijd fier overeind. Net als de huizen van het Tilmanshof is het complex opgenomen in het Rijksmonumentenregister. Het zijn herinneringen aan particuliere initiatieven van rijke Bosschenaren die met hun stichtingen blijvende erkenning verdienen.

Het is frappant dat het niet de zakenlieden zelf waren, maar hun rijke broers en neven die stichtingen van weldadigheid in het leven riepen. Ze bewezen daarmee de stad, de oude alleenstaande vrouwen, de minder draagkrachtige gezinnen, de eigen familie en zichzelf een dienst. Hun vorm van 'patronale' zorg en filantropie was niet uitzonderlijk in hun tijd. Met name de Van Lanschots gingen daarin ver. Ze bepaalden zelf hun grenzen en verwachtten respect en dankbaarheid tot ver na hun dood. Dertig jaar na het overlijden van de oprichters van de Van Lanschot Stichting moesten er nog jaargetijden voor hen worden gehouden.³⁹

De Stichting Tilmanshof mag dan niet meer in het bezit zijn van de woningen, de stichting zelf bestaat nog steeds. Met nog altijd een Tilman als voorzitter van het bestuur wordt er jaarlijks hulp verstrekt aan diverse projecten met een algemeen maatschappelijk belang in de regio 's-Hertogenbosch, bij voorkeur met een katholieke signatuur.⁴⁰ De Van Lanschot Stichting daarentegen, bestaat sinds 1957 niet meer. Wie er nu online naar zoekt, komt al snel uit bij de Van Lanschot Kempen Foundation, een stichting die in 2016 in het leven is geroepen om maatschappelijke projecten voor een betere toekomst te ondersteunen.⁴¹ Dit fonds is echter geen directe voortzetting van het initiatief van het echtpaar Van Lanschot-Fuchs. Nobeles drijfveren, maar dan toch sterk gekoppeld aan het streven naar een goede reputatie van de bank, zullen hierbij niettemin nog wel een rol spelen.

³⁷ Van Leeuwen 2023, 36.

³⁸ Kingma 2018, 73.

³⁹ Wassink 2023, 17.

⁴⁰ <https://tilmanshof.nl> (geraadpleegd 26 maart 2024).

⁴¹ <https://www.vanlanschotkempen.com/nl-nl/over-ons/dit-zijn-wij/van-lanschot-kempen-foundation> (geraadpleegd 26 maart 2024)

Jos Wassink studeerde geschiedenis en werkte bij het Rijksarchief in Noord-Brabant. In 2004, toen hij gemeentearchivaris van Weert was, promoveerde hij aan de Radboud Universiteit. De laatste jaren voor zijn pensionering werkte hij als historicus in Utrecht. Van zijn hand verschenen diverse publicaties over lokale en regionale geschiedenis en over immaterieel cultureel erfgoed. Als stadsgids van 's-Hertogenbosch geeft hij rondleidingen in het Mariënburchcomplex. Voor HOVO Brabant verzorgt hij cursussen over de geschiedenis van Brabant van de zestiende tot en met de achttiende eeuw.

Literatuur en verantwoording

Archieven

NL- HtBHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch:

- Archiefnummer 17, Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 1814-1920.
- Archiefnummer 200, Familie Van Lanschot, 1294-1982.

NL- HtSA Erfgoed 's-Hertogenbosch:

- Archiefnummer 0253, Burgemeester en wethouders van 's-Hertogenbosch als provisoren van de Beurzenstichting voor de stad en meierij van 's-Hertogenbosch, 1866-1921.
- (Gedrukte) notulen openbare vergadering van Gemeenteraad 's-Hertogenbosch, nr. 12 (25-11-1940).

NL-AgaENK, Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven te Sint-Agatha:

- Archiefnummer Z110, Archief Sociëteit van JMJ (ASJMJ).

Literatuur

ANDEL, K. VAN EN M. VAN DEN BERG, 2012: *Mariënburch: klooster tussen Dieze en Dommel* ('s-Hertogenbosch).

BELD, T. VAN DEN, 2018: *Door de geest gedreven. Mariënburch 1983-2017* (Heeswijk-Dinther).

BOEKWIJF, H., R. GLAUDEMANS EN W. HAGEMANS, 2010: *De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch. Geschiedenis van de bouw* (Alphen aan de Maas).

COOPMANS, J., 1964: *De Rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen).

DICKER, A., 1931: *Karakter en cultuur der Romeinen in St. Augustinus' De Civitate Dei I-IV* (Nijmegen).

DOUMA, K., 2015: *De adel in Noord-Brabant 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Hilversum).

DRIESSEN, A. EN G. VAN DEN VEN, 2015: *Zusters van JMJ. Geschiedenis van een congregatie 1822-1962* (Hilversum).

DUIJVENDAK, M., 1990: *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in Oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch).

EERENBEEFT, H. VAN DEN, 1955: *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse Tijd 1794-1814* (Nijmegen).

FATAH-BLACK, K. EN G. OOSTINDIË, 2022: *Van Lanschot Kempen. Onderzoek naar het slavernijverleden* (Leiden).

GOVERS, F., 1972: *Het Geslacht en de Firma F. van Lanschot, 1737-1901* (Tilburg).

GOVERS, F., 1987: *Het Gewoel der Affaires. Momenten uit 250 jaar F. van Lanschot Bankiers nv, 1737-1987* ('s-Hertogenbosch).

KINGMA, V., 2018: *Traditie in beweging. Nederlandse hoffjes in de periode 1800-1940* (Den Haag).

LANSCHOT, F. VAN, 1856: *Stichtingen als rechtspersonen beschouwd* (proefschrift Universiteit Leiden).

LEEUWEN, W. VAN, 2023: *Het Tilmanshofje. Een uniek stukje binnenstad* ('s-Hertogenbosch).

MÜLLER, U., I. VAN DAMME EN G. VERHOEVEN, 2023: 'Aristocratic collecting practices in Belgium and the Netherlands (c. 1780-1950)', *Virtus. Journal of Nobility Studies. Tijdschrift voor Adelsgeschiedenis*, nr. 30, pp. 11-24.

PINTO, A. DE, 1857: [bespreking van] 'F.A.J. van Lanschot. Stichtingen als Rechtspersonen beschouwd', *Themis. Regtskundig Tijdschrift. Tweede verzameling* (deel 4), pp. 287-304.

RAVESTIJN, H. VAN, 1941: *De Firma F. van Lanschot sinds 1737. Hoe twee eeuwen geschiedenis van de stad 's-Hertogenbosch en de Meierij zich weerspiegelen in haar lotgevallen* ('s-Hertogenbosch).

RIETER, O., 2018: *Het patina van de tijd. Vormen en functies van hedendaagse nostalgie en nostalgisering van Noord-Brabant* (proefschrift Tilburg University).

WASSINK, J., 2023: 'Een oudedagsvoorziening avant la lettre. Portret van de Van Lanschot Stichting (1894-1957)', *Silva. Online cultuurhistorisch tijdschrift over 's-Hertogenbosch*, jaargang 4, nr. 3 (december), pp. 8-23.

WASSINK, J., 2024: 'Gods welgevallen rust op die in eenvoud wandelen.' De bewoonsters van de Van Lanschot Stichting (1894-1957)', *Silva. Online cultuurhistorisch tijdschrift over 's-Hertogenbosch*, jaargang 5, nr. 1 (maart), pp. 13-25.

Websites

- <https://tilmanshof.nl>
- <https://www.vanlanschotkempen.com/nl>
- <https://www.bossche-encyclopedie.nl>